

ВІД "СВОБОДИ" ДО "ПОРЯДКУ": СОЦІАЛЬНІ ГАСЛА І МІФИ РЕФОРМАЦІЇ XVI ст.

У статті аналізується значення понять «свобода», «рівність», «братерство», «справедливість», «загальне благо», «порядок» у публіцистиці та проповіді за часів Реформації в Німеччині. В процесі широкого вживання вони виконують функцію закликів, гасел і відіграють у такий спосіб роль каталізатора релігійного і суспільно-політичного руху. Названі вище феномени набувають також міфологічного наповнення і значення, що посилює їх дієвість у соціальній практиці.

Кожна епоха має свою соціальну і політичну лексику, яка поряд із тенденцією до збагачення та оновлення має не менш сильний тренд до спрощення. Слова, що відображають комплекси колективних уявлень, перетворюються на девізи, гасла, штампи, кліше, набувають надзвичайно насиченого комунікативного наповнення і дієвості, визначають зміст і спрямованість програм, заходів, політичних акцій.

Ранні модерні революції мали інтенції до утвердження свободи, рівності, справедливості, загального блага, участі усього суспільства у політичному управлінні.¹ В цьому контексті важливо поставити питання про те, яким чином із релігійної лексики виокремлюються гасла та ідеї, що визначають комунікативну культуру модерних революцій.

За хаосом намірів, а іноді просто дріб'язкових вимог у ранньому реформаційному русі в Німеччині 20-30-х років XVI ст. проглядається доволі чітко вимальована мапа соціальних цінностей, принципів, цілей, які формували загальний вектор соціального протесту. У масовій свідомості утверджувалась віра у можливість швидкого досягнення привабливої соціальної гармонії, контури якої визначали «християнська свобода», «справедливість», «братерство», «любов», «загальне благо», «порядок».

В умовах загострення соціально-політичних і релігійних конфліктів загальні «ключові слова» втрачають свою «нейтральність» і перетворюються на гасла, девізи, заклики й у такий спосіб відіграють важливу комунікативну роль. Їх дієвість полягає у їхньому давньому побутуванні за часів Середньовіччя, у широкому вжитку в текстах публічного дискурсу, причетності до соціальних дій, вчинків, намірів, здатності визначати актуальність тематики, формувати та об'єднувати спільноти навколо певної мети.² У гаслах відбувається «мовна економія», зведення великої кількості смислів і значень до лаконічних висловлювань, зрозумілих для широкого загалу без додаткових пояснень.

Вивчення соціальної та політичної лексики Середньовіччя і раннього Модерну у німецькій історіографії здійснюється за декількома доволі ізольованими один від одного напрямками. Найдавніший із них, історико-термінологічний, сформу-

---

© Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

вався у річищі підготовки тлумачних словників. На початку XX ст. Ф. Лепп дослідив «ключові слова» німецької Реформації.³ За основу було взято аналіз їхнього значення у творах відомих реформаторів. Центральну роль історик відводив поняттю «християнська свобода», завдяки якому, на його думку, Реформація набула масштабів великого перевороту у європейській історії. Перші термінологічні дослідження дали поштовх для обґрунтування теорії «ключових слів», сформульованої у статті Й. Бауера, що побачила світ у 1920 році.⁴

Дослідження термінології епохи Реформації, в тому числі й «ключових понять», було відновлено після тривалої перерви у 70-80 рр. минулого століття. Новий етап характеризувався дослідженнями лексики та термінології реформаторів і подальшим розвитком теорії «ключових слів». Роботи Г. Дікмансхенке, присвячені вивченню «базових слів» радикальних реформаторів, були поверненням до традиції, закладеної Ф. Леппом. Цінність нової методики полягала у застосуванні статистико-аналітичного методу аналізу творів реформаторів, що створило можливість дати найточніші кількісні характеристики вживання базових слів у трактатах і проповідях, визначити у такий спосіб релігійні, соціальні та політичні інтенції різних реформаторів.⁵ Натомість такі дані можуть відігравати скоріше допоміжну роль, оскільки механічне визначення соціальних, релігійних і політичних пріоритетів за кількісними показниками може призвести до серйозних похибок. П. Хонекер у своєму дисертаційному дослідженні дав розгорнутий аналіз соціального і політичного «словника» передреформаційної доби,⁶ що створює умови для вивчення еволюції «ключових слів» на зламі Середньовіччя і раннього Модерну.

Водночас у роботах названих авторів простежуються різні погляди на роль «ключових слів»: Дікмансхенке акцентує увагу на їх дієвості у формуванні світоглядних та емоційних орієнтирів учасників Реформації. П. Хонекер розглядає їх як відображення соціально-політичних і релігійних процесів того часу й тим самим відводить їм більш пасивну роль.

Паралельно із історико-термінологічним напрямком у 80-і роки минулого століття в німецькій історіографії помітно посилився інтерес до вивчення соціокультурних цінностей середньовічного і ранньомодерного суспільства та їх відповідного понятійного відображення.

Найбільшу увагу дослідників привернув феномен «загального блага». У перших публікаціях «загальне благо», «загальна користь», «загальне добро» розглядалися як протиположність «приватному інтересу». Зокрема, Г. Фоглер спробував з'ясувати значення «загальної користі» у соціально-політичній доктрині Томаса Мюнцера⁷, а П. Шільце і П. Гібст простежили еволюцію цього феномена⁸ і показали особливості побутування поняття у політичних вченнях від часів Античності до пізнього Середньовіччя. Автор цих рядків у спеціальній статті мав на меті з'ясувати різні тлумачення цього поняття в офіційних документах, програмних творах, публіцистиці за часів реформаційних перетворень.⁹ Основний висновок зводився до визначення «загальної користі» як вектора модернізації суспільно-політичного і церковно-релігійного життя в період Реформації.

Після першої хвилі доволі різнопланових досліджень в останні десятиліття вивчення соціокультурних цінностей, зокрема феномена «загального блага», набуває комплексного характеру й має тенденцію до суттєвого збагачення дослідницької палітри на основі міждисциплінарних підходів. При цьому із численних синонімів «загальної користі» за основу було взято поняття «загальне благо», яке, за спостереженням Т. Симона, переважало в політичних теоріях пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу. П. Блікке визначив «загальне благо» як одну із головних «комунальних цінностей», котра в період раннього Нового часу перетворюється на ключове політичне поняття, що визначало мету і сенс державної політики.¹⁰ Г.-Ю. Гьортц розглядав концепт «загального блага» як складову більш широкого комунально-бюргерського і реформаційного дискурсу «братерства».¹¹ Встановлення такого зв'язку мало на меті визначення теологічних і соціальних складових концепції комунально-громадської ранньої Реформації.

Автори нового спеціального дослідницького проекту поставили в центр уваги соціально-моральний вектор дослідження «загального блага» у політичній і правовій думці раннього Нового часу.¹²

Поняття «порядок» довгий час залишалося поза увагою дослідників, що пояснюється витісненням його соціологічною дефініцією «соціальна дисципліна». Дослідження Т. Симона уявлень про «порядок» як ключового елемента в становленні інститутів безпеки і поліції¹³ можна вважати поворотом у вивченні популярного в історичній літературі концепту «соціальної дисципліни».

Якщо представники історико-термінологічного напрямку пов'язували походження «ключових слів» реформаційного періоду із релігійними процесами, то представники соціокультурного напрямку відштовхувались від тези П. Бліккля про укоріненість соціальних і політичних цінностей модерного суспільства у середньовічному бюргерському комуналізмі. Така розбіжність робить актуальною верифікацію гіпотези про їх подвійне походження – реформаційно-євангельське і комунально-бюргерське.

Ізольованість у вивченні базових понять пояснюється не тільки різними науковими, а й соціально-політичними парадигмами. Феномен «свободи» для німецької класичної історіографії, що несла в собі гегельянські впливи, мав ключове значення для розуміння логіки історичного процесу. Ідея «загального блага» вважалася центральною у вивченні природи сучасної соціальної держави, «порядок» і «соціальна дисципліна» – у з'ясуванні цивілізаційно-правових процесів в епоху Модерну. Фрагментарність досліджень визначається також спеціалізацією істориків у вивченні окремих періодів Реформації. Дослідники початкового етапу акцентують увагу на гаслах «свободи», в той час, як автори студій з історії Селянської війни 1524-25 рр. підкреслюють першорядність концептів «братерства», «справедливості». Історики, які спеціалізуються на вивченні пізньої Реформації та конфесіоналізації, наріжним каменем своїх концепцій беруть поняття «порядок», «виховання», «соціальна дисципліна».

Результати досліджень у галузі соціальної, політичної та правової феноменології дають можливість поставити проблему про комунікативну дієвість загальних понять, їх функцій у революційно-кризовому зламі суспільства. У пропонованій статті здійснюється спроба з'ясувати комунікативне наповнення і дієвість таких понять, як «покаяння», «свобода», «рівність», «справедливість», «братерство», «любов», «загальне благо», «порядок». Такий вибір зумовлений тим, що дані «ключові слова» реформаційної теології стають важливими елементами масової свідомості та соціальної практики, що дає можливість визначити базові ціннісні орієнтири Реформації та її внесок у революційну практику модерних революцій.

Названі вище поняття, «магічні імена», розглядаються як соціальні міфологеми, концепти, доступні й зрозумілі для широкого загалу. «Магічними іменами» керуються як офіційні інститути, так і опозиційний рух, до того ж у більшості випадків лексика їх декларацій черпається із одного словника. При цьому постає необхідність встановлення розбіжностей між реальним смислом соціальних понять та їх ідеальними моделями.

Аналіз реформаторської топіки у статті здійснено головним чином на основі проповідей і публіцистики реформаторів та їх опонентів, які не належали до «першого ешелону», а були ближче до простого народу. Такий підхід базується на тому, що головні імпульси у творенні соціальних міфів давали лідери та ідеологи реформаційного руху. Широкий народний загаль не читав творів Лютера, Мюнцера, Карлштадта, Цвінглі, інших реформаторів, однак на свій лад тлумачив те, що чув від їхніх прихильників, соратників, проповідників, які також не завжди були докладно обізнані з їхніми текстами. У короткій, лаконічній формі, простою, доступною мовою проповідники та публіцисти передавали своє розуміння творів та задумів лідерів. Більше того, досить часто вони видавали лютерівські положення як плоди самостійного осмислення і розуміння Святого Письма.¹⁴

Реформаційний рух за звільнення від папської церкви, «старого режиму» і утвердження свободи починається із закликів до «покаяння», почерпнутого із вчення Лютера про спасіння вірою. В першу чергу ці заклики був адресовані духівництву, теологам, від яких вимагали покаятися за те, що століттями вводили «простий народ» в оману. Натомість ідея індивідуального і масового соціального покаяння з часом виявилася утопією. Під впливом масової критики кліру лише окремі із тих, хто вірою й правдою служив «старому режиму», справді вдалися до покаяння, публічного визнання своєї провини за те, що вклонялися «ідолам», а не Богу, за те, що жили за рахунок «простого народу». Лише одиниці з титулованих теологів і священників добровільно відмовилися від своїх високих вчених ступенів, звань, посад, прибутків й стали простими ремісниками та селянами.¹⁵

Заклики до соціального «покаяння» у дискусіях і масовій свідомості в період ранньої Реформації досить швидко поглинаються гаслами «свободи». Можна погодитись із висновком Ф. Леппа про те, що «свобода» (freiheit, frihait) стає головним «ключовим словом» раннього реформаційного руху.¹⁶

У середньовічному суспільстві поняття «свобода» було далеким від ліберально-модерного визначення її як сукупності прав людини. Вона ідентифікувалась із певними «вольностями», привілеями, звільненням окремих станів, зокрема духовництва, від бюргерських обов'язків. Розвиток міст сприяв утвердженню їх як територій, де забезпечувались індивідуальна свобода, незалежність від феодално-ленної системи.¹⁷

Лютер сформулював принципово нове визначення «християнської свободи» як універсального духовного явища. У ліберально-реформаторському тлумаченні сутність її полягала в автономії релігійної сфери, її незалежності від світської влади, звільнення людини від влади, догматики і культу папської церкви, від тягара морально-духовних зобов'язань перед церковними інституціями, папою, священиками, ченцями.¹⁸

У масовій свідомості «свобода» стає «магічним ім'ям», яке набуває численних тлумачень, далеких від того змісту, яке в нього вкладав Лютер. Консервативно-католицькі проповідники скаржились на підступність гасла «свободи», оскільки воно діє як магічна сила, заворожує суспільство своїми привабливими очікуваннями.¹⁹

Розширення смислу слова «свобода» призводить його до ідентифікації із Реформацією. У проповіді, присвяченій місту Ульм, проповідник і публіцист Генріх Каттенбах досить красномовно зводить сутність Реформації до тріади: «Євангеліє, віра і свобода».²⁰ В інших публіцистичних варіантах: «Євангеліє, істина, свобода», «Слово, істина, свобода». Якщо пізніше, у Французькій революції XVIII ст., «свобода» посідає перше місце у лозунгах і гаслах, то в реформаційну епоху воно підпорядковане релігійним елементам, «Євангелію», «Істині», «Слову».

Проповідники і публіцисти, навіть ті, котрі визнавали себе вірними послідовниками Лютера, давали безліч уточнень поняття «свобода», розповсюджуючи його на сферу політичних відносин: звільнення світської державності від папської теократії, утвердження незалежності Німеччини від Рима.²¹

«Християнська свобода», як би не обмежували її теологічними аргументами і тонкощами, несла в собі внутрішню здатність до нескінченного змістовного наповнення. У повсякденному, «живому» спілкуванні вона все більше виконує функцію виправдання реформаторських дій та вимог.

Не меншою мірою утвердженню широкого тлумачення поняття «свобода» сприяли проповідницько-пропагандистські «технології» перших років Реформації. На початковому етапі важливо було стверджувати привабливі гасла «свободи», «братерського єднання» проти «старого режиму». В протилежному разі наголос на моментах, що обмежують свободу, міг знизити ефективність проповіді та агітації. Оратори вживали «спокусливі» слова без додаткових пояснень та уточнень, часто у формі гучних гасел, що подобалось широкому загалу.

Комунікативна сила гасла «свободи» визначалась не тільки євангельсько-ре-

форматорськими намірами, на чому наголошують автори концепції «ключових слів», та комунально-бюргерськими цінностями, що підкреслюють історики соціокультурного напрямку. На початковому етапі реформаційного руху «свобода» стає проявом загального ентузіазму, масового емоційного піднесення суспільства, соціального пафосу, радощів, очікування близьких кардинальних змін. У проповіді, публіцистиці, літературній творчості того часу вона поєднується із образами весни, світанку, ранкової зорі, пробудження світу, духовного зцілення, позбавлення від рабства і страждань.²²

У масовій пропаганді слово «свобода», як правило, вживалось у поєднанні із топікою, що таврувала «старий порядок». Вона була спрямована проти «тиранії», «неволі», «оков», «полону», «панування», «рабства», «пригнічення».

Завдяки зусиллям реформаторів, а також їхнім опонентам, абстрактно-теологічні ідеї, складні дискусії навколо проблеми свободи волі знаходять своє відображення в алегоріях, символіці, прапорах свободи, образах майбутнього вільного світу й у такий спосіб стають доступними і зрозумілими для широкої аудиторії.

Найбільшу прихильність до ідеї свободи мала молодь, в першу чергу студенти. Хвиля студентських виступів, «штурмів попів», що прокотилась на початку реформаційного руху, є лише опосередкованим підтвердженням цього. О. Клемен, видавець реформаційної публіцистики, висловив цікаве спостереження про те, що в листівках перших років Реформації студенти переконують своїх батьків у правильності нового вчення на основі трактату Лютера про «християнську свободу».²³ Такий вибір навряд чи є випадковістю.

Побудова проповіді й пропаганди на бінарних опозиціях, до якої вдавалися реформатори та їх супротивники, посилювала універсальність ідеї «свободи». Якщо реформаційні угруповання кожен на свій лад вважали її креативною силою, що спрямовує суспільство на позитивні зміни, вказує на високу мету, то в консервативній ідеології утверджується вкрай суперечливе ставлення до неї. Противники реформ не могли обійтись негативними характеристиками популярного гасла, а намагались переконати аудиторію «правильно» сприймати «християнську свободу». Свобода трактувалась ними як «добровільна слухняність», «повна покірність Божій волі».²⁴ Відомий гуманіст Томас Мурнер переконував у тому, що Лютер узурпував три головних прапори християнства: «Євангеліє», «Істина», «Свобода».

Водночас «свобода» розглядається як руйнівна сила, що веде до хаосу і до соціальної катастрофи. Вже на початку Реформації, коли ще не звучало закликів до протесту проти влади, до непокірності, у проповідях католицьких теологів фарби згущаються і «свобода» тлумачиться як свавілля, руйнація ієрархічних відносин, неслухняність, спростування владних інституцій, наближення «великого заколоту», війни всіх проти всіх. Негативні характеристики «свободи» зводили її до уявлень про наближення «антисвіту», в якому панують «кривавий безлад» і хаос. Парадокс полягав у тому, що консерватори своїми прокляттями, заборонами і репресіями проти тих, хто сповідував «свободу», лише посилювали її популярність у суспільстві.

Мурнер і консервативні проповідники висловлювали застереження в тому, що «простий народ» сприймає «свободу» як звільнення. Мотив звільнення угаданий ними досить точно. Під впливом перших масових заворушень із цим погодився і Лютер. Увесь свій талант публіциста і поета Мурнер спрямував не те, щоб показати, що заклики до свободи призведуть не тільки до руйнації церковного життя, а й до того, що «простий народ» скине з себе тягар соціальних обов'язків.²⁵

Револьюційність гасла «свободи» посилювалась тим, що в реформаційному дискурсі воно було поєднане із комплексом прав, що визначались ключовим поняттям «рівність» (gleicheit). Воно також набуває різних тлумачень і варіацій, висловлюється у формі гасел, закликів, чуток про наміри тих чи інших угруповань, які ініціювали перетворення.

У теологічній площині ідея «рівності» реалізується в доктрині Лютера про загальне священство віруючих, яка чітко й недвозначно підкреслювала рівність

усіх віруючих перед Богом, а отже, право громад обирати священників. Заклик «рівності», як і гасло «свободи», стає рушійною силою і засобом легітимізації релігійних перетворень, усунення церковної ієрархії, ліквідації церковних інститутів секуляризації церковного майна, як спільного майна усіх віруючих, і передачі його на користь громад. У соціальній практиці рівність означала позбавлення привілейованих станів, зокрема духовництва, їхніх привілеїв й зрівняння їх у правах та обов'язках із бюргерами.²⁶

Ідея «рівності» швидко розповсюджується на світські відносини й поєднується із комунальною традицією Середньовіччя. У містах набувають популярності вимоги забезпечення рівних прав різних верств населення при обранні міських рад, посилення ролі громад у політичному житті в рамках територіально-князівської державності. В атмосфері ентузіазму і загального емоційного піднесення перших років Реформації відбувається стрімке формування особливої революційної комунікативної культури «рівності», «братання», «любові», єднання «німецької нації» проти «папської тиранії».

Внаслідок численних тлумачень, розширення свого смислу поняття рівність втрачає чіткі межі і переростає у соціальний міф, який лише в загальних рисах визначав орієнтир реформ.

Католицькі публіцисти і проповідники розглядали ідею «рівності» духовенства і мирян як найнебезпечнішу для суспільства. У проповідях вони переконували широкий загал у тому, що її реалізація знову ж таки призведе до соціального хаосу, руйнації субординації, слухняності владі. За словами Мурнера, Лютер «усі речі заплутав і змішав настільки, що між папою, імператором, королем, єпископом, банщиком і пастухом немає більше ніякої різниці, нечувані досі речі там, де завжди панували добрі чесноти, затишок, виховання, честь, порядок, а також мир і достоїнство, достаток і благополуччя».²⁷ Талановитий публіцист пророкує громадянську війну, коли бідний піде проти багатого, підданий проти влади, син проти батька, брат проти брата».²⁸ У такий спосіб консерватори розпочали доводити тезу про те, що в реальності неможливо встановити межу між християнською і соціально-політичною рівністю, оскільки вона набуває досить широкого тлумачення і стосується станового устрою суспільства в цілому.²⁹

Численні проповідницькі прийоми порівняння церкви та світського устрою розмивали межу в дискусії навколо загального священства віруючих і виводили її у площину соціальних відносин. Не тільки опоненти, а й послідовники вчення Лютера давали соціальне тлумачення «рівності». У діалозі 1523 року, що передає розмову батька із сином, віттенберзьким студентом, прихильником нового вчення, дається саме таке тлумачення рівності мирян і священників. Син робить наголос на тому, що духовництво існує «за рахунок поту і крові своїх овець й купається у достатку і розкоші». А на заперечення батька посиляється на слова Христа із Матф. 5, 13: «ви сіль землі».³⁰ Висновком про те, що не священники, а прості миряни «сіль землі», він доводить не тільки рівність, а й перевагу простого народу над привілейованим станом. У даних аргументах межа між релігійною й соціальною сферами стирається.

В іншій листівці того часу словами простого мирянина доводиться те, що священники, а також їх прислужники, доктори теології, є ловцями не душ, а великих маєтностей.³¹ Це подається автором як один із аргументів про необхідність встановлення рівності усіх віруючих й секуляризації церковного майна на користь громад. Висновок мирянина дає принципово інше уявлення про соціальну рівність: священники не повинні мати ні золота, ні срібла. Цінним є тільки те, що полито потом своєї праці.³²

Поширенню принципів рівності на сферу світських відносин сприяло, що клір був володарем церковних і монастирських маєтностей. Для селян, ремісників єпископи, абати, частина з яких була територіальними правителями, мало чим відрізнялись від світських можновладців.

У реформаційній проповіді різні варіанти гасел «свободи», «рівності» поєдну-

валися із принципом **«справедливості»**, що переводить людські взаємини у площину юридично-правового виміру й передбачає певну судову інстанцію, що визначає міру провини людини. «Справедливість» визначається однаковим підходом до людини, «рівністю», певним кодексом поведінки, що регулюється законодавством, усними чи письмовими правилами.³³ У такий спосіб відбувається трансформація різних смислів і значень понять «свободи», «рівності» у практично-юридичну площину.

Існування і пересікання різних понять, що відображають різні нюанси «справедливості», є свідченням прагнення демократичних верств суспільства до досягнення певного правового ідеалу.³⁴

У реформаційну епоху поняття «справедливості» набуває глибоко релігійного змісту – вчення Лютера про спасіння базується на ідеї виправдання людини за гріхи, рівної відповідальності перед законом. Релігійна проблема виправдання переростає у морально-правову – як жити так, щоб бути виправданим Божим судом. За таких умов людина має постійно вдаватися до оцінки своїх дій, свого життя, своїх намірів відповідно до шкали цінностей, яка визначалась Святим Письмом.

Світське поняття справедливості базується на визнанні рівності всіх перед судом і праведності самого суду – одна із головних тем програм і вимог того часу.

«Справедливість» ототожнювалась із **«правдою»**, найвищим проявом якої була «Божя правда», заради утвердження якої варто постраждати. «Справедливість» і «правда» стають ключовими словами у протистоянні реформаторських сил із «тиранічним режимом». «Правда» не була нейтральним поняттям, а вимагала активних дій з метою втілення її в життя, із зброєю в руках, як це пропонував «альшtedтський союз» на чолі із Томасом Мюнцером, чи силою віри і закону, про що заявила у відповідь громада Орламюнде, лідером якої виступав Андреас Карлштадт.³⁵ Реформація ототожнювалась із відродженням «правди», «істини», яку переслідують «тирани» та їх прислужники вчені-софісти.³⁶

Покаяння, свобода, рівність, справедливість передбачали принципово інший характер взаємин у суспільстві. У масовій свідомості «старий порядок» ідентифікується із відчуженням різних станів і груп, глибокою соціальною і майновою диференціацією, ворожнечею і протистоянням. Реформаційна ідеологія протиставляє соціальному відчуженню, «тиранії», «несправедливості», «нерівності» ідею «братерства», «братерської любові», створення на цих засадах нової спільноти. **«Братерство»** (Braderlichkeit) стає ще одним соціальним міфом, який визначає напрямок і характер перетворень. У преамбулах реформаційних міських і селянських програм досить часто містяться декларації про те, що автори у своїх конкретних вимогах керуються принципом «братерської любові».

Середньовічне поняття «братерство» в період реформаційних перетворень усе більше означає «союз» людей, що базується на спільних етичних, моральних законах і принципах життя, сутність яких визначається «Божою волею» і «Божим правом». Г.-Ю. Гертц у спеціальному дослідженні переконливо показав перетворення комунально-бюргерського поняття «братерства» на універсальний принцип побудови «братерського суспільства».³⁷ В результаті поєднання і взаємодії християнсько-євангельської і бюргерсько-комунальної традицій «братерство» передбачає принципи соціальної і релігійної рівності, відсутності ієрархічних меж, відкритості нової спільноти для всіх станів та верств населення. Поняття «брати», «сестри» в лексиці радикальних груп вживались не тільки як звернення та привітання, а й як гасла, заклики до спільних дій по втіленню вчення в життя.³⁸

Парадокс полягає в тому, що чим далі суспільство поринало у вирій ворожнечі та протистояння, тим гучнішими ставали заклики до «любові», яка ідентифікувалась із «братерством» і представляла найсуттєвіший момент реформаторської релігійної і соціальної етики, що спрямовувала людину на інтеграцію в нову спільноту.³⁹

У реформаційній проповіді **гасло «любові»** було адресоване в першу чергу

широким верствам населення. Любов – це почуття, яке йде від серця, це інтуїція, яка є більш правильною, ніж раціональні побудови вчених. Осягати Істину можливо серцем, а отже, вибір правильної віри, шляху розвитку суспільства стає предметом не стільки розуму, логічних міркувань, скільки інтуїції, довіри. Не випадково Лютер обрав серце одним із символів Реформації. Карлштадт, котрий не визнавав будь-яких візуальних символів, у спеціальній проповіді доводив, що саме у серце Бог вкладає іскру любові й віри, які мають визначати поведінку людини. Боротьба реформатора проти академічного знання і освіти мала на меті утвердити довіру до того, що «правда» осягається духом, почуттями.

Поряд із поняттям «братерської любові» в реформаційній проповіді активно використовувалось поняття «Божої любові». Така любов – це сила, що перетворює людину і суспільство, викорінює зло і ворожнечу. Віра і любов невід’ємні одна від одної і представляють найбільш правильні форми соціалізації людини, визначають характер відносин у суспільстві. Любов до Бога, слідування заповідям вищі за родинні, соціальні та етнічні зв’язки. У цьому є запорука ідеального соціального порядку, позбавлення суспільства від корисливих інтересів, утвердження «загального блага».

«Людська любов» побудована на приватному інтересі: «люди люблять заради вигоди, прибутку, покровительства або із особистих симпатій, подібно язичникам, і забувають про Бога».⁴⁰ «Божою любов’ю» визначає єдине начало, якому підпорядковані усі духовні цінності та інтереси. При всій взаємній залежності людей «людська любов» насправді не стільки з’єднує, скільки роз’єднує суспільство. Навіть у тих випадках, коли один творить благо іншому, надає допомогу, він робить це, як правило, із власних інтересів, для самозвеличення, прославлення, для пропаганди своїх достоїнств.

«Братерська любов» передбачала витіснення егоїзму й утвердження спільного блага, життя заради інших на принципах взаємних обов’язків. За словами В. Капіто, «відповідно до Божої заповіді, ми повинні мати братерську любов один до одного, а не шукати власного інтересу. І чим вище ми за станом, тим більше ми зобов’язані служити іншим».⁴¹ «Братерська любов» з боку влади полягає у служінні своїм підданам, на «загальне благо». Влада, яка править заради власної користі, є тиранією: «Тирані діють без огляду на загальну користь, на власне задоволення. Натомість законна влада, яка слідує Божій волі, вживає меч для помсти злим і на благо добра».⁴²

У соціальній сфері заповідь «любові» санкціонувала практичні заходи проти паразитизму, гультяйства, жебраків і нероб. Широкомасштабна реформа середньовічної благодійності і створення системи соціальної опіки та допомоги бідним трактувалась реформаторами як втілення в життя «братерської любові», реалізація принципів справедливості та рівності.

Усі вищеназвані ідеї і гасла, конкретні програмні вимоги, положення мали на меті формування благополучної спільноти і були спрямовані на досягнення **«загального блага»**, «загальної користі», «загального добра». У реформаційному світогляді «загальне благо», як правило, виступає як втілення «братерства».

За часів Реформації поняття «загальне благо» продовжувало визначати традиційні для Середньовіччя комунальні цінності, такі, як «благо міста», злагода, регулювання економічного життя міста за допомогою статутів, легітимізація міських служб та інститутів. Воно означало також розповсюдження комунальних принципів на сферу земельного правління, територіальної державності, раціональної організації економічного життя.⁴³

В епоху пізнього Середньовіччя при проведенні реформ поняття «загальне благо» та його синоніми стають улюбленими виразами як влади, так і опозиційних сил. У преамбулах офіційних документів, поясненнях до певних законів за їх допомогою декларувались мета та сенс прийнятих рішень або реформ. Таку ж декларативну функцію вищезгадані дефініції виконували в програмах та пропозиціях опозиційних угруповань. Досить часто вони завдяки своїй популярності, високо-

му етичному наповненню і пафосу відігравали роль аргументів, що не підлягають сумніву й сприймаються у масовій свідомості як аксіома. Отже, «загальне благо», його інші варіації виступають як істинне, безумовне відображення буття, тобто набувають якостей міфу.

Однак поряд із декларативним змістом дані поняття використовуються як певна шкала оцінок тих чи інших рішень, намірів, дій, етичних установок. «Загальне благо» виступає як протилежність корпоративному і приватному інтересу, «приватній користі», інтересам окремої особистості, колективу, групи. Поняття «загального блага» широко використовувалось як елемент критики влади, діяльності олігархічних «монопольних» компаній.

«Приватне благо», «приватна користь» у станомому суспільстві мали негативне значення. Обстоювання приватного інтересу в умовах змін та перетворень, соціальних заворушень та рухів було небезпечним. Завуальовані й досить обережні позитивні оцінки приватного інтересу можна знайти в трактатах окремих гуманістів, котрі розглядали його як важливий стимул економічної діяльності та індивідуальних прав людини. Перший трактат, в якому вголос було заявлено про цінність приватного інтересу, «приватної користі», побачив світ 1564 року. Його автор Леонард Фронсберг висловив «похвалу» приватному інтересу, як такому, що складає підвалини «загального блага».⁴⁴

У Селянській війні поняття «загального блага» використовувалось як «код» для позначення комплексу вимог щодо позбавлення «простого народу» від повинностей. Водночас воно виступало як принцип, що відображав реформаційну ідею, поєднану із «чесною Богом» і «братерською любов'ю».⁴⁵

Політичне значення «загального блага» зводилося до функцій та обов'язків влади щодо захисту інтересів підданих. На рівні повсякденності це призводило до постійної конфронтації людей з владою, яка, на їх переконання, не турбується про «загальне благо», а керується своїми приватними інтересами. Тому боротьба за втілення ідеї «загального блага» призводила до дій проти влади та її політики.

Піднесення реформаційного руху, релігійний і соціальний розкол, зростання масових заворушень, перетинання різних суспільно-політичних рухів, течій і напрямів призводять до загального погіршення ситуації, економічного розладу, кризових явищ, породжують скарги на хаос, бажання порядку, встановлення чітких правил у церковному, політичному та соціальному житті. **Ідея «порядку»**, твердої влади стає одним із синдромів післяреволюційної соціальної катастрофи.

Ще напередодні Реформації ідея «порядку» була найпопулярнішою у суспільстві. Реформаційний рух починався із наведення ладу у церкві, утвердження «правильного» устрою на засадах справедливості, рівності, забезпечення прав підданих. Особливу роль у цьому відігравав міф про ідеальний «Божий порядок», який, попри різні «партійні» тлумачення і варіанти, стимулював соціальний та релігійно-політичний рух й у такий спосіб посилював хаос і безлад у суспільстві.

У період розмаху реформаційного руху гасло «порядку» починає відігравати прямо протилежну, консервативну функцію – наведення дисципліни, приборкання масових соціальних виступів і заворушень.

До того ж різні групи суспільства все більше скаржились на невизначеність, наявність і співіснування різних укладів та систем, протистояння і ворожнечі. Характерними стають скарги мирян на вождів різних таборів, на розмаїття думок, ідей, пропозицій.⁴⁶ Автор однієї із листівок описує атмосферу розколу, сум'яття і протистояння між мирянами в одній із громад, які зневірилися в усіх «великих докторів», тобто вождях Реформації та їх противниках, і не знають, до кого тепер апелювати.⁴⁷ Проблема вибору виявилась настільки складною, що на чергову скаргу мирянина на безлад, який вчинили «великі світу сього», священник відповідає парафразом із Євангелія: «Вони поклали на ваші плечі важку ношу, але і пальцем не ворухнули, щоб допомогти».⁴⁸ За умов посиленої емоційної напруги, пристрастей важко було довіряти логічно-раціональному вибору тієї чи іншої позиції.

Застереження консервативних сил справдилися – «великий заколот» 1524-1525 рр. стає соціальною катастрофою для поміркованої Реформації. В цей період відбувається перекодування значень і смислу популярних гасел і девізів. Гасло «свободи» легітимізує спектр «матеріальних» вимог і намірів: звільнення від повинностей, ліквідація особистої залежності селян. У найбільш радикальних проєктах передбачалось усупільнення майна, передачі всієї власності у загальне громадське користування й у такий спосіб досягти соціальної рівності. Радикальні реформатори мали на меті відновлення справедливості на основі «Божого права», основою якого стає Біблія.

У багатьох програмних документах того часу «Боже право» означало встановлення загальної рівності, за якої панування простого народу буде здійснюватись на користь «загального блага». Ідеї введення у суспільстві єдиного «Божого Закону» руйнували межу між світською і духовною сферою й утверджували свободу лише для тих, хто визнавав його як норму життя. Таке тлумачення справедливості і права викликало занепокоєння Лютера, який доводив, що Божа справедливість не має нічого спільного із земною юстицією. Він заперечував розуміння моралі як юридичного критерію «Божої справедливості».⁴⁹

За умов поглиблення і загострення протистояння у суспільстві, коли ворогуючі сторони відчували й висловлювали почуття ненависті один до одного, проповідь «любові» із закликів до «братерства», миру, злагоди, єднання набуває «партійної» обмеженості. У гаслах і деклараціях радикального табору вона відігравала функцію безкомпромісного, непримиренного ставлення до тих, хто не бажав приймати нову віру, нові «справедливі» принципи організації життя, єднання тих, хто страждає від пригнічення, корупції, зловживань з боку влади, офіційних інституцій, вищих станів, можновладців.

Сутність «братерської любові» радикальні ідеологи зводили до спасіння тієї частини суспільства, яка в силу різних обставин не хоче визнати правоту нового вчення, не хоче відмовлятися від старого «гріховного» світу. Прояв істинної «любові» – спасіння «ближніх» попри їх волю, через примус й навіть через насильство.⁵⁰

Ідея «любові» часто набувала форми безапеляційного вердикту: «з нами чи проти нас». Прикладом такого розуміння «братерської любові» є відомий «Статейний лист» шварцвальдських селян 1525 року, в якому було обґрунтовано право на протест і визначено засади формування нової спільноти. Лист не містить конкретних вимог, а лише окреслює основні принципи дій «бідних простих людей», яких вищі стани і можновладці експлуатують «проти Бога і всякої справедливості». Автори закликають створити «братерське об'єднання» з тим, щоб «відродити, утвердити й примножувати загальне християнське благо і братерську любов». Однак той, хто не бажає добровільно вступити до «братерського об'єднання», має бути відлучений від офіційного товариства і вважатиметься «ворогом».⁵¹

У протистоянні радикалізму та екстремізму помірковані реформатори у своїх проповідях змушені були робити наголос на «правильному» розумінні «свободи», «рівності», «братерства», «любові». У зверненнях до повсталих соратники Лютера, Філіп Меланхтон, Йоганн Бренц, Андреас Озіандер робили наголос не на можливостях свободи, про що проповідували раніше, а на її межах, на запереченні розповсюджувати її на сферу соціальних і політичних відносин.⁵² Відомий публіцист Йоганн Лахман у зверненні до селян із гіркою писав: «Це вже не свобода, якщо усі ми своєвольні і творимо безлад».⁵³

«Порядок» виростає на деградації великих ідей ранньої Реформації. На гаслах «свободи», «рівності», «братерства», «любові» утверджуються різні форми «партійного» авторитаризму. Кожне із радикальних релігійно-політичних угруповань намагалось нав'язати суспільству своє розуміння «гучних слів», вдаючись до насильства проти тих, хто відмовлявся слідувати їх програмам. Якщо у ліберальному світогляді «християнська свобода» розглядалась як право вибору людини між старим і новим, між правдою та оманю, то в радикальних програмах і

вченнях переважала ідея примусового привернення до «правди» тих, хто не хоче її осягати та їй слідувати. Тому свобода обертається покаранням інших, тих, хто не хоче відмовитись від старого віровчення. За таких умов втрачається віра у їх універсальність й починається деміфологізація великих ідей.

Репресії проти демократичного руху, придушення міських і селянських заворушень супроводжувались заходами по встановленню у суспільстві суворої дисципліни, чітких, законодавчо оформлених правил. На цьому етапі ідея «покаяння», як однієї із умов спасіння людини і суспільства, поступається місцем «суворому вихованню», мета якого полягала у формуванні тих громадянських чеснот, достоїнств, котрі відповідали праведному життю. У соціальній практиці це зводилося до виховання слухняного, дисциплінованого підданого, який дотримується законів і водночас має захист держави. Ключовими словами цього часу стають «дисципліна», «виховання», «порядок».

Наведення «порядку» на завершальних стадіях «революції простого народу» не слід зводити до репресій, дисциплінарних заходів. Влада певною мірою винесла урок із бурхливих подій перших років Реформації і Селянської війни. Ідея соціальної дисципліни, «порядку» поєднується з ідеєю «загального блага», благополуччя людини і суспільства. «Порядок» розглядається не тільки як дисципліна, слухняність, але й як захист життя та власності. Для незаможних, нижчих верств, які не могли забезпечити свого існування, це означало введення соціального захисту, мінімального прожиткового рівня, що, правда, за умов чемної поведінки, слухняності, готовності до праці.

Розвиток підприємництва, торгівлі також стимулював суспільство та владу до забезпечення порядку і безпеки не тільки в межах міст, а у й межах усієї держави. У масовій свідомості популярною стає ідея «доброї поліції», «доброї безпеки», громадського порядку.

Привабливі ідеї справедливості, рівності перед законом тогочасні «політологи» трансформують у систему твердого порядку і дисципліни. На цих засадах відбувається реформа судочинства, централізація управління, закладаються підвалини бюрократичної державності. Влада та її ідеологи при формуванні нової системи державного управління посиляються на негативний досвід революційного періоду, який зображується як період хаосу та безладу. Ідея «порядку» акумулює в собі декларації про «загальне благо», «загальну користь», «справедливість».⁵⁴

Насамкінець висловимо декілька спостережень. Реформація – динамічний міф, що акумулює в собі свободу, рівність, справедливість, братерство, загальне благо, міф, який намагались втілити в життя різні соціальні сили. «Порядок» – спростовує соціальне міфологічне нашарування втіленням у життя реально можливих результатів, однак і він не меншою мірою живиться привабливими міфологемами.

Дієвість соціальних міфів, загальних, абстрактних гасел полягає у їх позачасовій природі, вони існують самі по собі як ідеальні моделі. У християнському світогляді ідеали вкорінені у далекому минулому, у біблійній та євангельській історії. Реформатори виступали не як творці ідеалів, а як люди, що знаходили й відкривали їх заново під нашаруваннями хибної традиції, «людських вигадок».

У процесі розгортання Реформації у масовій свідомості постійно визначалась глибока розбіжність між міфами і реальною дійсністю, що ставало джерелом радикалізації дій заради підведення дійсності у відповідність із високими ідеалами, принципами та цінностями. При цьому залишалась непохитною віра у «реальність» загальних понять, їх самостійне існування незалежно від стану речей у суспільстві. Завдання полягало лише в тому, щоб втілити їх у життя й привести речі у відповідність із ними.

Соціальні міфи спрямовували енергію широких верств суспільства, невдоволення старим режимом, у річище перетворень, руйнації старої системи. З піднесенням соціального і релігійно-політичного руху, поглибленням перетворень, поставлені цілі – свобода, рівність, справедливість, загальне благо – віддалялись, потребували нових реформ, активізації боротьби. Те, що здавалось близьким, реальним у найближчому

майбутньому, залишалось привабливим ідеалом, досягненню котрого, як здавалось реформаторам, намагались зашкодити різні сили. Перетворена дійсність знову виявлялась далекою від задумів й штовхала різні верстви до активної боротьби.

Гаслами свободи, «загального блага», «загального добра», порядку», «справедливості», рівності», «братерства» «християнської любові» захоплювались усі соціальні групи і верстви населення. На деклараціях цих ідеалів базуються державні документи, програми перетворень, соціальні утопії. За такої соціальної дискусії, змагань трактувань, моделей відбувається рух до нового, формуються нові соціально-політичні та правові засади суспільства, змінюються уявлення про права та свободи людини. Загальні гасла, поняття, девізи створювали відчуття глобальності й масштабності перетворень, їхнього загальносвітового значення.

Як вживалися поняття в залежності від ступеня радикалізму релігійно-політичних угруповань реформаційної епохи?

Для ліберально-поміркового напрямку, ідеологом якого був Лютер, ключове значення мало поняття «християнської свободи». Радикально налаштовані лідери, які не поділяли як поміркової позиції, так і революційності «лівих» проповідників, віддавали перевагу ідеї «братерської любові», «справедливості», робили наголос на втіленні в життя принципів «рівності», «загального блага». Радикальний рух своїм непримиренним ставленням до «старого режиму» фактично заперечував свободу на тій підставі, що вона давала право вибору між старим і новим, співіснування старого і нового. Радикалізм ніс у собі авторитаризм, непримиренне ставлення до своїх «ворогів», до тих, хто стояв на заваді «братерської любові», «справедливості», «загального блага». Потенціал авторитаризму на «ліво-му фланзі» Реформації значно вищий, ніж серед поміркованих сил, котрі пішли на союз із князівською владою.

Поняття, що відображали ідеї свободи, братерства, рівності, справедливості, прагнення до загального блага виступали як гасла, що здатні були збуджувати широкі маси до дій. Реформація збагатила бюргерсько-комунальні соціальні та політичні ідеали християнсько-євангельськими принципами й у такий спосіб вивела їх на рівень універсальних цінностей.

Ідея «християнської свободи» швидко вийшла за теологічні рамки, її принципи були розповсюджені на всі сфери життя. Із вузько локального визначення «загальної користі», як «загального блага» міста, громади, князівства, формується ідея загального державного, спільного блага. Гасла «християнської любові», «братерства», «братерської єдності» пізніше зазнають секуляризації й будуть звучати у соціально-політичних рухах наступних століть без релігійних домішок. Комплекс ідей справедливості буде й надалі набувати різних інтерпретацій і висловлювати просвітницькі ідеї прав людини і громадянина, рівності перед законом або соціальної справедливості.

У революційних перетвореннях усі соціальні міфи спрямовані на утворення спільноти, що керується у своїй діяльності загальними вищими цінностями, які, в свою чергу, мають на меті викоренити приватні принципи та інтереси окремих груп, станів, інститутів або окремої людини.

Комунікативна сила феноменів свободи, рівності, братерства, загального блага полягала у поліфонії і перетинанні їх смислів і значень. Усі ключові феномени набувають дієвості у єднанні, взаємному проникненні смислів. Свобода охоплювала весь комплекс прагнень і завдань, що визначались іншими поняттями. Братерство мислилось як нова спільнота, побудована на рівності, справедливості, загальній користі. У свою чергу «загальне благо» акумулювало у собі усі інші принципи. Такий взаємозв'язок понять перетворював їх на феномени надзвичайної соціальної сили. У повсякденній комунікативності широко вживані слова несли певні інтенції, наголоси, які не виключали при цьому інших смислів.

У модерних революціях дієвість розглянутих вище соціальних і політичних гасел буде визначатись не тільки їх ціннісним наповненням, а й їх глибокою вкоріненістю у реформаційно-християнській свідомості.

1. Айзенштадт Ш. Н. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность. // Thesis – 1993. – Вып. 2. – С. 194.
2. Diekmannshenke H. Der Schlagwortgebrauch in Karlstads frühen Schriften // Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486 – 1541) Ein Theologe der frühen Reformation /Hg. v. S. Looss und. M. Matthias. Lutherstadt Wittenberg, 1998. S. 285.
3. Lepp F. Schlagwörter des Reformationszeitalters. Leipzig, 1908.
4. Bauer W. Das Schlagwort als sozialpsychologische und geistgeschichtliche Erscheinung // Historische Zeitschrift. – 1920. – Bd. 122. – S. 189 –240.
5. Diekmannshenke H. Die Schlagwörter der Radikalen Reformationszeit (1520 – 1536): Spuren utopischen Bewusstseins. Frankfurt a. M. u.a., 1994; Diekmannshenke H. Der Schlagwortgebrauch in Karlstads frühen Schriften // Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486 – 1541) Ein Theologe der frühen Reformation. Lutherstadt Wittenberg, 1998. S. 292.
6. Honecker P. Vorreformatrische Schlagwörter Spiegel politischer, religiöser und sozialer Konflikte in der frühen Neuzeit. Inaugural-Dissertation. 12.12.02. Trier. 2002.
7. Vogler G. Gemeinnutz und Eigennutz bei Thomas Mьntzer // Der Theologe Thomas Mьntzer. Untersuchungen zu seiner Entwicklung und Lehre /Hg. v. S. Bьdner u. H. Junghans. Berlin, 1989. S. 174 –194.
8. Schulze W. Von Gemeinnutz zur Eigennutz. ьber den Normenwandel in der stьndischen Gesellschaft der frühen Neuzeit. // Historische Zeitschrift. – 1986. – Bd. 243. – S. 598-625; Hibst P. Utilitas publica, Gemeiner Nutz, Gemeinwohl. Untersuchungen zur Idee des politischen Leitbegriffes von der Antike bis zur spьten Mittelalter. Frankfurt a. M., 1991.
9. Дятлов В. А. «Общая польза» в немецком обществе XV – XVI вв. // Вестник Удмуртского университета. –1995. – №2. – С. 69 – 84.
10. Blickle P. Der Gemeine Nutzen. Ein kommunaler Wert und seine politische Karriere // Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe /Hg. v. H. Mьnkler und H. Bluhm. – Bd. 1. – Berlin, 2001. S. 85 –107.
11. Goertz H.-J. Brьderlichkeit – Provokation, Maxime, Utopie. Ansдtze einer fraternitьren Gesellschaft in der Reformationszeit // Gemeinde, Reformation und Widerstand. Festschrift fьr Peter Blickle zum 60. Geburtstag. –Тьbingen, 1998. S. 161-178.
12. Simon Th. Gemeinwohltopik in der mittelalterlichen und frьhneuzeitlichen Politiktheorie // Mьnkler H., Blum H. (Hg.) Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe. Bd. I. Berlin, 2001. S. 129; Mьnkler H. u. Fischer K. (Hg.) Gemeinwohl und Gemeinsinn. Rhetoriken und Perspektiven sozial-moralischer Orientierung. Forschungsberichte der interdisziplinьren Arbeitsgruppe „Gemeinwohl und Gemeinsinn“. Bd. 2. Berlin, 2002.
13. Simon Th. „Guthe Policy“. Ordnungsleitbilder und Zielvorstellungen politischen Handels in der frühen Neuzeit. Frankfurt a. M., 2004.
14. Характерними у цьому контексті є відповіді проповідника саксонського міста Торгау Валентина Тама під час допиту його єпископом Мейсенським 4 квітня 1522 року. Для доведення звинувачень у зв'язках проповідника із Лютером і знайомства із його творами єпископ дістав текст Лютера і заявив, що той проповідує під його вказівку. На що проповідник відповів: «Я не мав ніякого листування із Лютером. Я відстоюю свою позицію і хотів би за неї відповідати. Мартин сам по собі, отож за те, що ним написано, він сам повинен відповідати». Briefe und Akten zur Visitationsreise des Bischofs Johannes VII von Meissen in Kurfьrstentum Sachsen 1522. // Archiv fьr die Reformationsgeschichte. – 1908. – Jg. 5. – S 277. Такої ж позиції на допитах дотримувались усі інші священники, які стали прихильниками Лютера. Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation. /Hg. V. O. Clemen. Bd. 1. Leipzig, New-York, 1908. S. 65, 67, 85.
15. Найяскравішим прикладом є зречення Андреаса Карлштадта від вчених ступенів доктора теології і канонічного права, професорського звання, церковних посад і перехід до селянського стану. Однак його приклад мало кого спонукав до таких вчинків. Сам реформатор після невдачі „експерименту“ із своїм «ходінням до народу» і сільським господарюванням повернувся до університетської діяльності. Скандальне зречення справило велике враження на сучасників і знайшло своє відображення в листах, листівках, хроніках. Kessler Sabbata. St. Gallen, 1902. S. 137; Mathesius J. Historien von des Ehrwьrdigen in Gott seligen thewren Manns Gottes Doctores Martini Luthers Anfang Leben und Sterben. Nьrnberg, 1568. S. 35.
16. Lepp F. Op. cit. S. 2.
17. Honecker. P. Op. cit. S. 158.
18. Образність, алегоричність висловлювань значно посилювала антиклерикальні настрої й, фактично, перетворювалась на заклики до «свободи» і «звільнення». Прикладом цього можуть служити слова Генріха Кеттенбаха: «Правильно сказано Лютером: ми всі у вавилонському полоні. Папа і прелати, ченці і священники мають звільнити нас, дати свободу, оскільки вони прикували нас залізними ланцюгами до скелі, в яких ми змушені перебувати доти, поки не постраждаємо за те, щоб звільнитися, набути волю, свободу від їх диявольських тигрових лап» Kettenbach H. Ein Gesprьch mit einem frommen altmьtterlein von Ulm // Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation. Bd. 2. – Н. 1. Halle a. Saale, 1907. – S. 60.
19. Один із учасників візитації єпископа Мейсенського доктор теології Дунгерсхаймс у

проповіді 2 квітня 1522 року перед жителями саксонського міста Герцберг доводив несумісність “християнської свободи” із святістю, покорою та слухняністю. *Visitationsreise...* S. 265

20. Kettenbach H. Ein Sermon zu der lüblichen Stadt Ulm zu einem Valette // *Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation*. Bd. 2. – Н. 1. Halle a. Saale, 1907. S. 122.

21. «Христос говорить: царство Моє не від світу сього. Папа: «Я володар цього царства, імператор є лише моїм управителем, оскільки я даю царство грекам, францuzам і маю тепер дати імператорську корону вільним німцям, які повинні залишатися рабами, а їх майно моїм». Історія і реальні справи підтверджують цю істину». *Ibid.* S.132.

22. *Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation...* Bd. 1. S. 9.

23. *Ibid.* S. 7.

24. Численні висловлювання на цю тему містять проповіді учасників візитацій. *Visitationsreise...* S. 279.

25. Мурнер красномовно малює розпад соціальних і релігійних обов'язків, унаслідок введення “християнської свободи”:

Тепер ми вільні.

Не маємо ні посту, ні молитви,

І в церкву можна не ходити,

Гуляти й їсти в насолоду,

Не чути мес,

І вранці нас не розбудити.

Murner Th. Von dem groÿen lutherischen Narren /Hg. V. P. Merker. Straÿburg, 1918. S. 182.

26. Соціальні мотиви рівності полягали у ліквідації привілеїв для вищих станів, в першу чергу для духовництва. В. Капіто у трактаті проти привілеїв духовництва і необхідності приведення їх до бюргерської присяги та зрівняння із бюргерами пише про соціальну несправедливість, яка суперечить “братерській любові” і рівності християн: Боже і природне право “потребують рівності і бюргерському сенсі цього слова”. Капіто ставить не тільки питання про громадянську рівність, а й про усунення розколу на бідних і багатих». Реформатор вимагає перегляду старої присяги на тій підставі, що її положення суперечать принципу рівності християн перед Богом, а відповідно, у виконання своїх громадянських обов'язків. Капіто посилається на вислів пророка Ієремії: “Живий Господь істиною, судом і справедливістю” і тлумачить ці слова як аргумент на користь утвердження єдиних Божих правил життя, без поділу на світську і релігійну сфери. Утвердження братської любові, рівності та справедливості вимагає позбавлення міста від усього того, що суперечить Божим заповідям, очищення громади від жадібності, розпусти, проституції, самолюбства. За словами реформатора, ніколи не буде справедливості, якщо вона буде визначатись власним розумом і природою. Кожен буде судити за своєю правдою, а не за тим, як визначив Бог.

27. Murner Th. An den grossmdchtigsten und durchlauchtigsten Adel deutscher Nation. Halle a. S. 1899, S. 3.

28. *Ibid.* S. 5.

29. Типовим виступом проти ідеї рівності католицького проповідника Дунгерстайма. 3 квітня 1522 року він звертався до широкого загалу парафіян Герцберга й намагався переконати їх у хибності ідеї загального священства віруючих: “Я хочу тепер сказати далі про велич і достоїнство священника. Єретичні глашатаї постійно твердять про те, що ми усі священники. Це фальшиве і гуситське положення, віклевське, єретичне і відкинута... Точно таким же чином у князівстві не усі мають бути князями, а хтось – рицарем, графом, дворянином, селянином, робітником, точно так і у святій церкві не всі люди священники... Хтось, відповідно до Божого закону, є папою, архієпископом, єпископом, парафіяльним священником, простим священником. *Visitationsreise...* S. 269.

30. Ein Dialogus oder Gesprach zwischen einem Vater und Sohn die Lehre Martini Luthers und sonst andere Sachen des christlichen Glaubens belagend. (1523). // *Flugschriften aus den ersten Jahren der Reformation*. Bd. 1. S. 25-26.

31. Mayer S. Ein Kurzer Begriff von Hans Кньchel (1523). // *Flugschriften aus den ersten Jahren der Reformation...* Bd. 1. S. 232-233..

32. *Ibid.* S. 233..

33. Honekker P. Op. cit. S. 163.

34. Х. Вундер у цікавому дослідженні з'ясувала, що поняття Fromkeyт вживалось в епоху Реформації як визначення справедливості разом із Gerechtigkeіт, яке у першу чергу означає правильне вирішення питання. Другий зміст цього поняття помітно переважає у міських хроніках реформаційного періоду для визначення бюргерських чеснот. Набагато пізніше, в епоху пієтизму, воно набуває релігійного змісту. Wunder H. „Justicia, Teutonice fromkeyт: Theologische Rechtfertigung und bürgerliche Rechtschaffenheit. Ein Beitrđge zu Sozialgeschichte eines theologischen Konzepts // *Die frühe Reformation als Umbruch. Wissenschaftliche Symposion des Vereins für Reformationsgeschichte*. /Hrsg. V. B. Moeller. Gtersloh, 1998. S.314 –317.

35. У відповідь громаді міста Альштедт громада Орламонде заявила: «Коли настане час, і ми повинні будемо постраждати за правду Божу, то ми не кинемося до ножів та списів й не станемо захищати вічну волю Отця нашого власними силами. Ми повсякчас молимо Його послати нам

Його благовоління. Якщо ви також маєте намір озброїться проти ворогів наших, то облачіться у міцну броню і непробивний щит нашої віри». Hase E. Karlstadt in Orlamünde. // Mitteilungen der Geschichts – und altertumsforschenden Gesellschafts des Osterlandes – 1858. – Bd. 4 – H. 1 – S. 109-110.

36. Характерними для того часу можна вважати слова відомого радикального проповідника Христоса Шапеллера: «Правда завжди мала свій розголос й тому постійно переслідувалась». Flugschriften aus der ersten Jahren der Reformation... Bd. 2. – H. 4. Leipzig, 1908. S. 364.

37. Goertz H.-J. Bröderlichkeit – Provokation, Maxime, Utopie. Ansätze einer fraternitären Gesellschaft in der Reformationszeit // Gemeinde, Reformation und Widerstand. Festschrift für Peter Blickle zum 60. Geburtstag. Tübingen, 1998. S. 161-178.

38. Diekmannshenke H. Der Schlagwortgebrauch in Karlstads frühen Schriften // Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486 – 1541) Ein Theologe der frühen Reformation. Hg. v. S. Looss und. M. Matthias. Lutherstadt Wittenberg, 1998. S. 292.

39. Ibid. S. 292.

40. Karlstadt A. Karlstads Schriften aus den Jahren 1523 – 1525 /Hrsg. v. E. Hertzsch. T. 1. Halle, 1956. S. 57.

41. Для обґрунтування цього положення Капіто посилається на слова Євангелія: «а хто хоче між вами бути великим, да буде він вам слугою». Характер рівності й братерської любові в даному випадку полягає у жертвності еліти, її готовності служити людям. «Світські князі панують, правлять силою, забирають і дають вольності, їх переваги, натомість прийнято серед християн так, що кожен один одному слуга». За словами Капіто, той, хто відмовляється служити іншим й відмовляється нести бюргерські обов'язки, того можна не слухатись. The Correspondence of Wolfgang Capito. Vol. 2. Ed. E. Rumel. Toronto, 2009. L. 230. Z. 30.

42. Ibid. Z. 35-40

43. Blickle Peter. Der Gemeine Nutzen. Ein kommunaler Wert und seine politische Karriere // Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe /Hg. v. H. Mynkler und H. Bluhm. Bd. 1. Berlin, 2001. S. 89, 94.

44. Vogler G. Gemeinnutz und Eigennutz bei Thomas Mynzer //Der Theologe Thomas Mynzer. Untersuchungen zu seiner Entwicklung und Lehre. /Hg. v. S. Bräuer und H. Junghans. Berlin, 1989. S. 181.

45. Ibid. S. 183.

46. Автор листівки наводить скаргу мирянина: «Знову християни вдалися до розколу, нескінченно багато пишуть один проти одного, так що мене зовсім заплутали, я вже не знаю у що і кому я повинен вірити. Один ратує за те, що Лютер правий, інший – папа». Satieren und Pasquille aus der ersten Jahren der Reformation /Hrsg. v. O. Schade. Bd. 3. Hannover, 1858. S. 207.

47. Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation... Bd. 1. S. 225.

48. Satieren und Pasquille aus der ersten Jahren der Reformation ... Bd. 3. S. 209.

49. Брендлер Г. Мартин Лютер. Теология и революция. М., 2000. – С. 209.

50. Прикладом може бути заклик Карлштадта «лікувати» духовно «слабих» та «хворих» людей попри їх волю: «Ми повинні відібрати у слабих ці шкідливі речі (католицькі меси, ікони, обряди тощо. – **В.Д.**) проти їх волі, вирвати їх із їхніх рук і не звертати при цьому уваги на те, що вони думають з цього приводу, кричать або втікають. Настане час, коли вони будуть нам дякувати за це». Karlstadt A. Ob man Gemach faren und des ergernissen der schwachen verschonen soll. 1524. // Karlstads Schriften aus den Jahren 1523 – 1525 . T. 1. Halle, 1956. S. 88.

51. Dokumente aus der Deutschen Bauernkrieg: Beschwerden. Programme. Theoretische Schriften. Leipzig, 1980. S. 95-97.

52. Flugschriften der Bauernkriegszeit/ Hrsg. A. Laube, H. W. Seiffert. Berlin, 1975. S. 286, 301.

53. Lachmann J. Drei christliche Ermanungen an die Bauernschaft // Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation. Bd. 2. – H. 4. Leipzig., 1908. S. 438.

54. Відомий діяч Реформації Йоганн Ферраріус у 1533 році видав трактат, в якому сформулював протестантську концепцію держави. У своєму творі під «загальною користю» він розуміє не що інше, як «загальний добрий порядок держави або комуні», який у свою чергу є запорукою досягнення «загального блага». Gemeinwohltopik in der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Politiktheorie // Mynkler H., Blum H. (Hg.) Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe. Bd. I. Berlin, 2001. S.129.

Volodymyr Dyatlov. Social mottoes and myths of the Reformation in the 16 th century: between “freedom” and “order”.

The present study analyzes meanings encoded in the notions ‘freedom’, ‘equality’, ‘fraternity’, ‘justice’, ‘common weal’, ‘order’ in the publicism and preachery within The Reformation era in Germany. From the viewpoint of their application the notions given discharge functions of appeals, slogans, and serve to be the catalyst of religious, social and political movement. Of special emphasis here are phenomena, wich acquire mythological connotative meaning aimed to reinforce their efficiency in social practical experience.

ЗАБЛОЦЬКІ-ДЕСЯТОВСЬКІ – ВИДАТНІ УРОДЖЕНЦІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Стаття носить біографічний характер і містить у собі відомості про основні етапи життя і діяльності відомих уродженців Чернігівської губернії: Андрія Парфеновича Заблоцького-Десятовського, Павла Парфеновича Заблоцького-Десятовського і Михайла Парфеновича Заблоцького-Десятовського.

Ключові слова: уродженці Чернігівської губернії, життя, редактор, державний діяч.

Заблоцькі-Десятовські – Андрій Парфенович, Павло Парфенович і Михайло Парфенович – належать до найвідоміших уродженців Чернігівської губернії¹.

Вони походили із збіднілого дворянського роду Заблоцьких-Десятовських, родоначальником якого вважається Григорій Заблоцький, генеральний возний Люблінського трибуналу початку XVII століття².

Наприкінці XVII століття нащадки Григорія Заблоцького переселилися в Україну, де їм було надано у володіння село Десятуха у Стародубському повіті Чернігівської губернії. Від його назви вони отримали додаткову частку до свого прізвища – Десятовські³ і стали йменуватися Заблоцькими-Десятовськими.

Батько Парфен Миколайович Заблоцький-Десятовський (07.02.1777 – 28.06.1838 рр.) народився у селі Сопичі Стародубського повіту Чернігівської губернії (нині Погарського району Брянської області). Закінчив кращий на той час навчальний заклад – Київську духовну академію, однак «у зв'язку з повним розоренням осиротілої батьківської сім'ї як старший брат» змушений був повернутися на батьківщину, стати на чолі сімейства і зайнятися сільським господарством⁴.

Дуже швидко Парфен Миколайович зарекомендував себе як гарний агроном і на початку XIX століття був запрошений на посаду управляючого в маєток першого міністра народної освіти Росії Петра Васильовича Завадовського, що розташовувався у селі Мефодівка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (нині Середино-Будського району Сумської області)⁵.

Після призначення на посаду управляючого Парфен Миколайович зі своєю дружиною Феодосією Федорівною Єфимович (до 1792 – 06.03.1854 рр.) переїхав в хутір Напрасновку Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (нині село Червоне Середино-Будського району Сумської області) і приступив до виконання своїх обов'язків.

Сім'я Парфена Миколайовича жила небагато, однак це не завадило йому і дружині народити і виховати трьох синів: Андрія, Павла і Михайла та двох дочок: Марію (? – 07.11.1903 р.), яка була одружена з Василем Косовичем, та Олену (? – після 1882 р.).

Найвідомішим серед дітей Заблоцьких-Десятовських був Андрій Парфенович – видатний державний діяч Росії, економіст, статистик, письменник і член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук.

Андрій Парфенович народився 4 липня 1808 року (за іншими даними, 4 квітня 1808 р.)⁶ на хуторі Напрасновка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії.

© Чухно Володимир Єгорович – краєзнавець, м. Шостка Сумської області.

У 1824 році закінчив Новгород-Сіверську гімназію і у тому ж році вступив на фізико-математичний факультет Московського університету.

Через три роки закінчив навчання зі ступенем кандидата та золотою медаллю за кращий твір з прикладної математики і був залишений на роботі в університеті. 21 листопада 1827 року його прийняли на посаду письмоводителя ради університету, 7 грудня 1827 року призначили перекладачем правління університету, а 23 червня 1830 року доручили виконання обов'язків секретаря навчального комітету.

У 1831 році А.П. Заблоцький-Десятовський захистив магістерську дисертацію «Про способи дослідження кривих ліній другого порядку», яка була надрукована окремою брошурою в 1831 р., і 23 березня 1832 року був удостоєний ступеня магістра фізико-математичних наук.

Після захисту магістерської дисертації, на початку 1832 року, Андрій Парфенович переїхав до Санкт-Петербурга і 11 березня цього ж року поступив на службу в Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ Росії, де 19 квітня 1832 року очолив особливу частину департаменту на правах столоначальника.

Під час роботи в Господарському департаменті А.П. Заблоцький-Десятовський зарекомендував себе як гарний математик, котрий володів неабиякими редакторськими здібностями, і 12 липня 1832 року був призначений виконуючим обов'язки редактора «Журналу Міністерства внутрішніх справ Росії», а в наступному році затверджений на посаді редактора журналу і призначений чиновником з особливих доручень Господарського департаменту міністерства.

1 лютого 1835 року Андрія Парфеновича призначили виконавцем робіт статистичного відділення при раді міністерства, а 2 червня 1835 року керівником канцелярії статистичного відділення.

Працюючи на вказаних посадах, А.П. Заблоцький-Десятовський займався статистичними дослідженнями Санкт-Петербурга і в 1836 році опублікував одну з найвідоміших своїх робіт «Статистичні відомості про Санкт-Петербург», яка представляла собою ґрунтоване дослідження тодішньої столиці Росії, проникнуте співчуттям до скрутного становища дворових людей і міської бідноти⁷.

1 лютого 1837 року Андрій Парфенович був призначений на посаду чиновника особливих доручень V відділення Власної його імператорської величності канцелярії, а 1 січня 1838 року переведений на роботу в Міністерство державного майна Росії, яке очолював граф П.Д. Кисельов, на посаду начальника статистичного відділення 3-го департаменту міністерства⁸.

За новим місцем роботи Андрій Парфенович близько здружився з графом П.Д. Кисельовим і став одним із його найближчих друзів⁹, «пером» графа у всіх випадках, де був потрібний ясний і чіткий виклад найважливіших державних питань.

31 липня 1838 року А.П. Заблоцького-Десятовського обрали членом-кореспондентом ученого комітету Міністерства державного майна, 8 лютого 1840 року – членом-кореспондентом статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ¹⁰, а 6 березня 1840 р. прийняли на посаду редактора «Журналу Міністерства державного майна Росії».

23 березня 1841 року Андрія Парфеновича призначили на посаду редактора для складання проектів і загального циркуляра по Міністерству державного майна, 17 травня 1841 року обрали членом вченого комітету міністерства, а 21 липня 1841 року – членом Особливого комітету для розгляду різних господарських питань при V відділенні Власної його імператорської величності канцелярії.

У 1841 році А.П. Заблоцький-Десятовський за дорученням П.Д. Кисельова об'їздив Калузьку, Орловську, Тульську, Рязанську, Ярославську та інші внутрішні губернії Росії і за результатами вивчення життя поміщицьких селян склав записку «Про кріпосний стан в Росії», у якій докладно описав їхнє важке економічне становище і запропонував звільнити селян від кріпосної залежності з землею¹¹.

Цим він викликав невдоволення з боку прихильників кріпосного права, які

**Андрій Парфенович
Заблоцький-Десятовський**

30000 екземплярів¹³, у 1849 році видав книжку – «Розповіді про Бога, людину і природу», а в 1854 році «Ручну книжку для грамотного селянина». Вказані роботи мали велике значення для розповсюдження грамотності серед селян й отримали високу оцінку відомого російського письменника та літературного критика В.Г. Белінського, особливо «Сільське читання», про яке Віссаріон Григорович писав: «Ця книжка належить до найважливіших творів сучасної літератури і вагою своєї внутрішньої цінності перетягне багато пудів романів, повістей і драм, навіть «патріотичних»¹⁴.

Під час роботи в Міністерстві державного майна Росії Андрій Парфенович працював на різних посадах і часто заміщав своїх безпосередніх начальників. З 16.06.1843 р. по жовтень 1843 р. і з 08.03.1845 р. по 08.05.1845 р. він виконував обов'язки директора 3-го департаменту міністерства, з 18.09.1843 р. по 28.02.1844 р. – директора 2-го департаменту міністерства, з 19.11.1843 р. по 14.07.1844 р. головував у комітеті для закінчення справ по влаштуванню управління державним майном в Остзейських губерніях, з 24.01.1845 р. був членом Центральної комісії управління державними зборами, з 8.05.1845 р. по 20.09.1845 р. і з 10.05.1848 р. по 23.10.1848 р. виконував обов'язки директора Департаменту сільського господарства, з 07.12.1849 р. головував в особливій комісії для складання правил по будівельній частині міністерства, з 17.05.1852 р. по 04.06.1852 р. і з 19.05.1856 р. по 18.09.1856 р. управляв канцелярією міністерства, з 18.05.1850 р. по 07.10.1850 р., з 15.05.1852 р. по 01.11.1852 р., з 16.05.1853 р. по 19.11.1853 р., з 21.05.1854 р. по 18.10.1854 р. і з 22.12.1855 р. головував у вченому комітеті міністерства і Центральної комісії зі зрівняння грошових зборів, а з 30.11.1855 р. брав участь у роботі Комітету для складання правил для полегшення приватним компаніям спорудження залізниць¹⁵.

7 липня 1856 р. А.П. Заблоцького-Десятовського призначили директором Департаменту сільського господарства, а після його ліквідації, 9 лютого 1859 року, обрали членом ради Міністерства державного майна Росії і головою його вченого комітету.

почали перешкоджати Андрію Парфеновичу у його просуванні по службі. Особливим завзяттям у цьому відрізнявся керівник Морського міністерства Росії генерал-ад'ютант князь О.С. Меншиков. Коли, наприклад, розглядалося питання про прийняття А.П. Заблоцького-Десятовського в Англійський клуб, він приїхав на його засідання, обізвав Андрія Парфеновича «ад'ютантом Пугачова»¹² і добився того, що його не обрали.

Однак Андрій Парфенович цим особливо не переймався. У своєму житті він переслідував більш високі цілі. Крім добросовісного виконання службових обов'язків у Міністерстві державного майна, він займався розповсюдженням грамотності серед селян. У 1843 році разом зі своїм другом В.Ф. Одоєвським опублікував збірку «Сільське читання», першу популярну книжку для селян, яка витримала декілька видань і у перші два роки розійшлася тиражем

**Павло Парфенович
Заблоцький-Десятовський**

Однак працювати на вказаній посаді він не став і 25 лютого 1859 року перейшов на роботу в Департамент економії Державної ради на посаду виконуючого обов'язки статс-секретаря департаменту¹⁶.

За новим місцем роботи Андрій Парфенович входив до складу редакційної комісії з підготовки проведення реформи 1861 р. і займався розробкою законопроектів про звільнення селян.

28 червня 1859 року А.П. Заблоцький-Десятовський був обраний членом особливої комісії при Міністерстві фінансів по удосконаленню системи податків і мита, а 8 лютого 1860 року призначений членом особливої комісії при Міністерстві фінансів для обговорення питання про кредитні квитки, їх вплив на народне господарство та про способи зменшення їх кількості.

27 жовтня 1860 року Андрій Парфенович очолив особливу комісію при Міністерстві фінансів по складанню проекту «Положення про

питущі відкупи в імперії» і, незважаючи на значну протидію з боку противників реформ, добився їх заміни акцизним збором, за що був нагороджений орденом святого Володимира II ступеня і 5057 десятинами землі в Самарській губернії¹⁷.

30 листопада 1861 року А.П. Заблоцького-Десятовського обрали членом ученого комітету Міністерства фінансів, а 2 травня 1863 року призначили статс-секретарем його Імператорської величності із збереженням посади керівника справами Департаменту економії Державної ради.

11 травня 1867 року Андрій Парфенович звільнився з Департаменту економії Державної ради і на другий день був призначений членом Комітету фінансів, а 1 січня 1875 р. членом Державної ради Росії¹⁸.

Під час роботи у Державній раді А.П. Заблоцький-Десятовський входив до складу комісії для попереднього розгляду справ про перебудову в тюремному відомстві (1877 р.), комітету опікування над заслуженими чиновниками цивільних відомств (1876, 1877, 1878 і 1880 рр.) і т.д.¹⁹.

Андрій Парфенович був одним із засновником Російського географічного товариства²⁰ і з 1846 року брав активну участь у його роботі. З 1846 року по 1847 рік він виконував обов'язки помічника керуючого відділенням статистики, з 1847 року по 1850 рік займав посаду керуючого відділенням статистики, з 1850 року по 1859 рік був головою відділення статистики, а з 12 січня 1869 року по 1873 рік – членом ради товариства. Перебуваючи на посаді голови відділення статистики, він першим у Росії запропонував видати географічно-статистичний словник Російської імперії, а в 1856 році очолив комісію, яка займалася підготовкою його до друку²¹.

Під час роботи в географічному товаристві Андрій Парфенович займався розв'язуванням проблемних питань у галузі економіки, статистики та історії і опублікував у виданнях товариства декілька своїх робіт: «Погляд на історію розвитку статистики в Росії» (Записки Російського географічного товариства. Кн. 2, СПб., 1847 р.), «Рух народонаселення Росії з 1838 по 1847 рік» (Збірник статистичних

відомостей про Росію. Кн. 1., СПб., 1851 р.), «Про етнографічну карту Європейської Росії, видану П. Кеппеном» (Вісник імператорського російського географічного товариства. 1852 р., кн. 2.), «Спогади про членів імператорського Російського географічного товариства С.С. Уварова, В.О. Милютіна, К.О. Неволіна і Т.М. Грановського» (Вісник Російського географічного товариства. 1855 р., Кн. 5) та інші.

Упродовж майже тридцяти років свого життя А.П. Заблоцький-Десятовський брав активну участь у роботі Санкт-Петербурзької міської думи, до складу якої був обраний у 1853 році. З 1862 року по 1868 рік був старшиною її I відділення, до 1869 року – членом комісії у справах столичного управління, в 1870 році був обраний в комісію з квартирного податку, в 1873 році – головою комісії із загальної переоцінки нерухомого майна, в 1874 році – головою комісії про місцеві збори тощо.

Санкт-Петербурзька міська дума була зобов'язана йому створенням при міській управі статистичного відділення по дослідженню санітарного стану вод в петербурзьких річках і каналах та проведенню періодичного перепису населення Санкт-Петербурга, а також виходом у світ «Вістей Санкт-Петербурзької міської загальної думи», які призначалися для попереднього ознайомлення гласних думи і мешканців міста зі справами, що підлягали розгляду в думі²².

Андрій Парфенович був дійсним членом Російського товариства любителів садівництва (13.04.1839 р.), почесним членом Ліфляндського економічного товариства (17.05.1843 р.), членом Вільного економічного товариства (26.07.1845 р.), дійсним членом Лебедянського товариства сільського господарства (24.09.1848 р.), членом комітету дляної промисловості (27.04.1856 р.), членом-кореспондентом Російської академії наук по розряду історико-політичних наук (07.12.1856 р.), дійсним членом комітетів акліматизації тварин (30.01.1857 р.) і рослин (12.02.1857 р.) та членом інших товариств²³, а також одним із засновників і головою літературного фонду Росії (02.02.1872 – 1874 рр.)²⁴, членами якого були його найближчі друзі К.Д. Кавелін, В.Ф. Одоєвський і І.С. Тургенєв та знайомі К.М. Бестужев-Рюмін, І.О. Гончаров, Ф.М. Достоевський, А.М. Майков, М.О. Некрасов, О.М. Островський, М.Є. Салтиков-Штедін, М.Г. Чернишевський та інші.

У 1868 році А.П. Заблоцький-Десятовський заснував благодійне товариство для надання допомоги бідним прихожанам Андріївського собору в Санкт-Петербурзі, яке в 1877 р. побудувало богадільню для 30 жінок похилого віку і притулок для 14 дітей-сиріт, забезпечило їх повне утримання.

Протягом тривалого часу Андрій Парфенович займався літературною діяльністю, був редактором «Журналу Міністерства внутрішніх справ Росії» (1833 – 1834 рр.), «Вітчизняних записок» (1839 – 1846 рр.), «Журналу Міністерства державного майна» (1840 – 1856 рр.), «Записок для господарів» (1844 – 1845 рр.) і «Землеробської газети» (1853 – 1859 рр.), у яких опублікував багато своїх праць з економіки, статистики, історії, фінансів та сільського господарства: «Про виховні будинки взагалі і особливо в Росії» («Журнал Міністерства внутрішніх справ». 1833 р., №1), «Про рибні промисли в Росії» («Журнал Міністерства внутрішніх справ». 1838 р., №1, 2), «Статистичні відомості про іноземні поселення в Росії» («Журнал Міністерства внутрішніх справ». 1838 р., №4), «Уривок з подорожніх записок по Кавказькій області» («Журнал Міністерства внутрішніх справ». 1838 р., №7), «Про шовківництво у південно-східній Росії по цей бік Кавказу» («Вітчизняні записки». 1839 р., №10), «Про співмірність простору землі з кількістю рук у селянському господарстві Харківської губернії» («Журнал Міністерства державного майна». 1841 р., №1), «Зауваження на статтю Хом'якова «Про сільські умови» («Вітчизняні записки». 1842 р., №11), «Про поліпшення сільських будівель» («Вітчизняні записки». 1848 р., №12), «Спогади про Англію» («Вітчизняні записки». 1849 р., №1, 2), «Господарські афоризми» («Вітчизняні записки». 1849 р., №1, 3; 1850 р., №3), «Історія дергамської породи рогатої худоби» («Журнал Міністерства державного майна». 1851 р., №10), «Про нові спосо-

би мочіння льону» («Журнал Міністерства державного майна». 1853 р., №2), «Про причини коливання цін на хліб в Росії» («Вітчизняні записки». 1847, №5, 6), «Про вживання солі у сільському господарстві» (СПб., 1850 р.), «Конгрес статистиків в Брюсселі» (1853 р.), «Настанови про обробіток льону у північній і середній смугах Росії» (СПб., 1854 р.), «Допоміжна для сільських господарів книжка на 1856 – 1857 роки» (СПб., 1856 – 1857 рр.), «Про фінанси Австрії» («Російський вісник». 1865 р.), «Огляд державних прибутків Росії» (СПб., 1868 р.), «Огляд державних прибутків Росії по кошторису 1868 року» (СПб., 1870 р.), «Пруські фінанси» («Вісник Європи». 1871 р., кн. 4), «Фінансове управління і фінанси в Пруссії» («Вісник Європи». 1871 р., кн. 8)²⁵ та інші.

Останні роки свого життя Андрій Парфенович працював над найвідомішим своїм твором – чотири томником «Граф П.Д. Кисельов і його час. Матеріали для історії імператорів Олександра I, Миколи I і Олександра II». Вказана робота була надрукована в 1882 році, вже після смерті автора, і містила в собі матеріали про службову діяльність П.Д. Кисельова та документальні матеріали з історії царювання Олександра I, Миколи I і Олександра II. Книжка мала великий успіх серед шанувальників вітчизняної історії, і навіть сам імператор Олександр II «читав її щодня вечорами, засиджуючись до двох годин ночі»²⁶.

Усе своє життя Андрій Парфенович самовіддано працював на благо вітчизни і був нагороджений за це орденом Святого Володимира IV ступеня (29.05.1839 р.), орденом Святої Анни II ступеня (13.04.1845 р.), імператорською короною до ордену Святої Анни II ступеня (11.04.1847 р.), орденом Святого Володимира III ступеня (15.04.1849 р.), орденом Станіслава I ступеня (30.03.1854 р.), орденом Святої Анни I ступеня (26.08.1856 р.), темно-бронзовою медаллю на згадку про війну 1853 – 1856 рр. (1856 р.), імператорською короною до ордену Святої Анни I ступеня (17.04.1858 р.), золотою медаллю в пам'ять звільнення поміщицьких селян від кріпосної залежності (27.04.1861 р.), орденом Святого Володимира II ступеня (01.01.1862 р.), орденом Білого орла (24.06.1868 р.), орденом Олександра Невського (01.01.1881 р.), двома золотими медалями Російського географічного товариства та іншими нагородами, удостоєний чину дійсного таємного радника (21.11.1877 р.)²⁷.

З 1840 року А.П. Заблоцький-Десятовський перебував у шлюбі з англійкою Фані (Францискою) Андріївною (Генріхівною) Андрюс (близько 1806 – 23.06.1882 рр.), незаможною жінкою, яка в молодості заробляла собі на прожиття уроками і перекладами, і мав від неї двох дочок: Єлизавету (26.02.1842 – 17.07.1915 рр.) та Ольгу (19.07.1845 – 1920 рр.).

Єлизавета Андріївна була одружена з відомим російським географом, мандрівником і громадським діячем, членом Державної ради Росії, дійсним таємним радником П.П. Семеновим-Тянь-Шанським (02.01.1827 – 26.02.1914 рр.) і мала від нього семеро дітей: Ольгу (28.05.1863 – 21.11.1906 рр.), Андрія (09.06.1866 – 10.03.1942 рр.), Мануїла (1868 – 1871 рр.), Веніаміна (27.03.1870 – 10.02.1942 рр.), Валерія (17.12.1871 – 08.05.1968 рр.), Ізмаїла (25.07.1874 – 03.01.1942 рр.) і Ростислава (16.12.1878 – 13.06.1893 рр.). А Ольга Андріївна (19.07.1845 – 1920 рр.) була одружена з обер-прокурором Священного синоду, сенатором, членом Державної ради Росії, дійсним таємним радником П.К. Саблером (Десятовським) (1847 – 08.09.1929 рр.) і мала від нього трьох синів: Святослава (1874 – близько 1933 рр.), Георгія (1876 – 09.1918 рр.) і Сергія (1877 – 21.10.1937 рр.).

Найвідомішим серед онуків Андрія Парфеновича був Веніамін Петрович Семенов-Тянь-Шанський, відомий російський географ і картограф, професор Санкт-Петербурзького університету, автор 11-томної фундаментальної праці «Торгівля і промисловість Європейської Росії по районах» (1900 – 1911 рр.), монографії «Місто і село Європейської Росії» (1910 р.), співавтор і редактор багатотомного видання «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» (1899 – 1914 рр.) та інших робіт.

Андрій Парфенович Заблоцький-Десятовський помер 24 грудня 1881 р. в Санкт-

Петербурзі на 74 році життя і був похований на Смоленському кладовищі, недалеко від свого брата Михайла²⁸.

Середній брат Павло Парфенович був одним із найвидатніших діячів медичної науки середини XIX століття²⁹, доктором медицини і заслуженим професором Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії.

Він народився 3 червня 1814 році на хуторі Напрасновка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії³⁰.

У 1830 році Павло Парфенович закінчив Новгород-Сіверську гімназію і за порадою старшого брата вступив на математичне відділення Московського університету³¹, а після його закінчення – на медичний факультет цього ж університету.

У 1835 році П.П. Заблоцький-Десятовський закінчив університет з похвальним листом по хірургії і званням лікаря першого відділення³².

Після закінчення університету Павло Парфенович розпочав службову діяльність, і 1 вересня 1835 року був призначений лікарем експедиції, що займалася дослідженням східних берегів Каспійського моря.

Під час експедиції, яка тривала близько двох років, він вивчав ботаніку та ентомологію і за дорученням свого керівництва склав «Огляд Ташлинського ханства в медично-топографічному і статистичному відношенні» і «Подорожні записки з Астрахані через Кизляр в Баку», які були опубліковані в 1836 році в Москві. Вказаними роботами він привернув до себе увагу наукової громадськості і в 1837 році був обраний членом «Товариства дослідників природи», а в 1838 році – членом-кореспондентом «Російського товариства любителів садівництва».

30 червня 1838 року П.П. Заблоцький-Десятовський захистив докторську дисертацію і 5 липня 1839 року вирушив до Паризького університету для вивчення хірургії, фізіології, анатомії і загальної патології.

Під час перебування за кордоном він навчався у найвідоміших професорів паризької школи, стажувався в кращих хірургічних клініках, лабораторіях фізіології та загальної патології і написав дві статті: «Про операції над заїками, проведені останнім часом в Парижі» і «Про операції над розширеними венами сім'яного канатика», які були опубліковані в 1840 і 1841 роках у російському «Військово-медичному журналі».

18 жовтня 1841 року Павло Парфенович повернувся на батьківщину і 2 лютого 1842 року був обраний ад'юнкт-професором кафедри теоретичної хірургії Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, а через декілька місяців – ординатором 2-го Військово-сухопутного госпіталю³³, у якому діяла заснована М.І. Пироговим хірургічна клініка.

Під час роботи в госпіталі Павло Парфенович опановував практичну майстерність хірурга, мистецтво діагностики і лікування під безпосереднім керівництвом М.І. Пирогова³⁴, дуже скоро проявив себе як високоосвічений лікар і в 1843 році був призначений на посаду чергового гоф-медика при дворі государя імператора, яку обіймав до 1849 року.

З лютого 1842 року Павло Парфенович читав лекції з хірургії, сифілісу, сечових та статевих органів у Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії, а в 1843 році відкрив клінічний курс сифілітичних та очних хвороб при 2-ому Військово-сухопутному госпіталі. За спогадами сучасників, його лекції «носили відбиток сучасності, систематичності і ясності, і відвідувалися студентами з великим бажанням»³⁵.

У 1845 році П.П. Заблоцький-Десятовський був призначений екстраординарним професором теоретичної хірургії, а 20 травня 1846 року – ординарним професором кафедри судової медицини Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії.

Працюючи на вказаній посаді, він посилено займався науковою діяльністю, розробив програму викладання студентам академії судової медицини (СПб., 1851 р.), яка відрізнялася сучасністю, стислістю і зручністю у використанні, і надрукував

декілька робіт із судової медицини: «Лікарсько-поліцейські і судово-медичні дослідження про утоплеників» (СПб., 1845 р.), «Про мідні препарати в гігієнічному і судово-медичному відношенні і про мідну кольку» (СПб., 1846 р.), «Розгляд ушкоджень в судово-медичному відношенні» (ВМЖ., 1851 р., ч. 58 і 1852 р., ч. 59), «Про вогнепальні поранення» (1852 р.) тощо.

Одночасно з роботою в академії Павло Парфенович займався практичною медициною. З 1846 року він завідував хірургічним відділенням 2-го Військово-сухопутного госпіталю, де вперше в Росії 20 грудня 1847 року провів п'ять операцій під хлороформом, який з того часу став застосовуватися як анестезуючий засіб по всій Росії³⁶.

9 листопада 1852 року П.П. Заблоцький-Десятовський залишив кафедру судової медицини і перейшов працювати на кафедру теоретичної хірургії Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, де вперше став викладати курс урології окремо від хірургії.

Час роботи на кафедрі теоретичної хірургії був найплототворнішим у діяльності Павла Парфеновича. У цей період він наполегливо працював над розробкою методів лікування окремих хвороб, написав більше десяти робіт з описом різних захворювань, які відрізнялися багатством фактичного матеріалу та ясністю викладання і увійшли до золотого фонду вітчизняної медичної науки: «Хвороби передміхурової залози» (СПб., 1856 р.), «Керівництво для вивчення і лікування сифілітичних хвороб» (СПб., 1857 р.), «Про викривлення частин людського тіла» (ВМЖ, 1853 р., ч. 62) та інші.

Павло Парфенович був одним із основоположників отоларингології і стоматології, багато уваги приділяв питанням розвитку вказаних наук. Особливий інтерес для лікарів представляли його роботи «Про хвороби рота і сусідніх йому частин» (СПб., 1856 р.), у якій описувалися захворювання губ, ясен, твердого і м'якого піднебіння, язика і щелеп, «Про хвороби щелепної пазухи» (СПб., 1854 р.), яка містила в собі опис патології гайморової порожнини і лікування гаймориту, «Про збереження зубів у здоровому стані» (1855 р.), у якій доводилася шкода зубних порошоків з вугілля і хініну, «Про хвороби носа і носової порожни» (СПб., 1857 р.) та інші.

У 1856 році Павло Парфенович подарував природно-історичному музею Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії багату колекцію кісток морських тварин, комах і рослин, яку він зібрав під час експедиції, що займалася дослідженням східних берегів Каспійського моря. А 9 лютого 1863 року заснував при академії хірургічний музей і протягом наступних шести років був його беззмінним завідувачем.

У музеї він зібрав величезну кількість хірургічного інструментарію та інших експонатів, котрі широко використовувалися в навчальному процесі, при проведенні практичних занять з хірургії, військово-польової хірургії, ортопедії, протезуванні та організації військово-санітарної служби в армії.

Хірургічний музей і донині є невід'ємною частиною академії і гордістю військово-медичної служби російської армії і флоту³⁷.

23 вересня 1867 року Павло Парфенович залишив кафедру теоретичної хірургії і перейшов на кафедру академічної хірургічної клініки.

Проте вже через два роки, у 1869 році, він звільнився з академії і працевлаштувався на роботу завідуючим сифілітичною клінікою.

П.П. Заблоцький-Десятовський був членом численних учених товариств і комітетів. У 1842 році він був обраний дійсним членом Товариства російських лікарів, у 1850 році – дійсним членом Російського географічного товариства, у 1851 році – членом Вільного економічного товариства, у 1852 році – консультантом Максимільянівської лікарні, у 1860 році – членом комітету суспільного здоров'я Санкт-Петербурга, у 1864 році – почесним членом «Курського медичного товариства», у 1866 році – почесним членом Військово-медичного вченого комітету, у 1867-ому – дорадчим членом Медичної ради Міністерства внутрішніх справ Росії, у 1869

році – неодмінним членом Військово-медичного вченого комітету, а у травні 1882 року – першим головою Хірургічного товариства ім. М.І. Пирогова³⁸.

Павло Парфенович представляв Санкт-Петербурзьку медико-хірургічну академію на ювілеї Московського університету, організував у 1873 році відділ Червоного Хреста на політехнічній виставці в Москві, влаштував декілька госпіталів у Чорногорії³⁹.

Усе своє життя Павло Парфенович захоплювався наукою і написав більше 60 робіт з медицини, багато з яких не втратило своєї актуальності й донині: «Заразність сапу і перенесення цієї хвороби від людини до людини» (ВМЖ, 1842 р., ч. 39), «Про нерухомість суглобів» (ВМЖ, 1842 р., ч. 39), «Про розрив вище коліна сухої жили м'язів, які випрямляють гомілку» (ВМЖ, 1842 р., ч. 40), «Про йодові збризкування в зуб і про водяну хворобу суглобів» (ВМЖ, 1842 р., ч. 40), «Пухлини вен на нижніх кінцівках» (СПб., 1843 р.), «Про підшкірне роздавлювання або розрив пухлин взагалі і зокрема кров'яних» (ВМЖ, 1843 р., ч. 42), «Розбір твору Серра: «Про мистецтво лікувати знівечення обличчя за способом французьким» (1843 р.), «Про горбкову хворобу яєчка» (СПб., 1843 р.), «Розбір книги Форже: «Про тифозну лихоманку» (1843 р.), «Погляд на історію хірургії» (СПб., 1844 р.), «Опис особливого виду (внутрішньої косої) пахової грижі» (СПб., 1844 р.), «Критичний розбір твору Рикора: «Про венеричні хвороби і їх щеплення» (СПб., 1844 р.), «Нарис історії патологічної анатомії» (СПб., 1844 р.), «Про нариви і свищі, що з'єднуються з прямою кишкою» (ВМЖ, 1844 р., ч. 49), «Рідина Фрика для знищення сифілітичних наростів» (ВМЖ, 1844 р.), «Звіт про діяльність Товариства російських лікарів в Санкт-Петербурзі за 1845 р.» (СПб., 1845 р.), «Мікроскопічні дослідження *cremrie dentis*» (1845 р.), «Розбір перекладу Патологічної анатомії Рокитанського, зробленого Мином і Циммерманом» (1845 р.), «Невралгія яєчка» (СПб., 1845 р.), «Вчення про хвороби яєчка, сім'яного канатика і мошонки» (СПб., 1848 р.), «Розлад діяльності яєчок і симптоми їх захворювань» (1848 р.), «Про вплив апоплексії і паралегії на відхід тестикулів» (1849 р.), «Розбір твору Пушкарьова «Про душевні хвороби» (1849 р.), «Про вплив хронічних хвороб на відхід тестикулів» (1849 р.), «Записки із судової медицини» (СПб., 1850 р.), «Слизові пустули або слизові горбки» (ВМЖ, 1850 р., ч. 55), «Статті з гігієни, дієти і домашньої медицини» (1850 р.), «Про шанкри, або первинні сифілітичні виразки» (СПб., 1851 р.), «Про вплив клімату на здоров'я людини» (СПб., 1851 р.), «Гігієнічні афоризми про одяг» (1851 р.), «Гігієнічні афоризми про охайність» (1851 р.), «Про сифілітичну кахексію» (1851 р.), «Хвороблива чутливість або подразнення і спазм сечового міхура» (1851 р.), «Зв'язок недуг внутрішніх органів з хірургічними хворобами» (1852 р.), «Про переломне ушкодження зчленувань» (1852 р.), «Дія копайського бальзаму і кубеби» (1852 р.), «Спазм сечового міхура» (1853 р.), «Гігроми або серозні випоти в синовіальних сумках» (ВМЖ, 1854 р., №16), «Промова на 100-літньому ювілеї Московського університету 12 січня 1855», «Опис гриж» (СПб., 1855 р.), «Опіки і відмороження» (1855 р.), «Про ускладнення травматичних ушкоджень черепа» (СПб., 1856 р.), «Виразки» (СПб., 1857 р.), «Про травматичні ушкодження волосистої частини голови» (1860 р.), «Про хвороби крильцевої і пахової виїмки» («Праці Товариства російських лікарів». 1860 р., №1), «Досліди лікування сифілісу віспощенням» («Медицинний вісник». 1861 р., №17, 18, 19), «Про мішотчасту пухлину крайньої плоті» (1862 р.), «Повчання, як допомагати при раптових нещасних випадках, які загрожують життю» («Місяцеслов». 1865 р.) та інші⁴⁰.

Павло Парфенович зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної медицини і був нагороджений орденом Святого Володимира III ступеня (1861 р.), орденом Святого Станіслава I ступеня (1863 р.), орденом Святої Анни I ступеня (1866 р.), імператорською короною до ордена Святої Анни I ступеня (1868 р.), бронзовою медаллю на згадку про війну 1853 – 1856 рр., Персидським орденом Лева і Сонця (1866 р.), відзнакою за 20-річну бездоганну службу⁴¹ та іншими нагородами, а також удостоєний чину таємного радника (1870 р.).

За спогадами сучасників, П.П. Заблоцький-Десятовський гаряче любив Україну і завжди мріяв стати хорошим сільським господарем. Він відрізнявся скромністю, доступністю, симпатичністю і добродушністю. Здоров'я хворого він ставив понад усе і ніколи не прагнув до влади. Після виходу у відставку П.О. Дубовицького йому запропонували місце начальника Медико-хірургічної академії, однак він відмовився від запропонованої посади, посиляючись на обширність медичної практики.

Павло Парфенович перебував у шлюбі з Дар'єю Іванівною (прізвище невідоме), красивою жінкою селянського походження, і мав від неї двох дочок Наталію та Марію Павлівну.

Наталія Павлівна була одружена з письменником Сергієм Павловичем Щепкіним (1824 – 25.08.1898 рр.), таємним радником, який служив у Міністерстві державного майна Росії, і мала від нього трьох дітей: Марію, Павла (? – прожив близько 20 років) і Наталію (? – † у малолітті). Марія Павлівна вийшла заміж за поміщика Чернолуського, однак дітей сім'я не мала⁴².

За два роки до смерті П.П. Заблоцький-Десятовський захворів і влітку 1882 року поїхав відпочити у свій маєток, розташований в селі Кримки Чигиринського повіту Київської губернії (нині Шполянського району Черкаської області).

Однак там стан його здоров'я погіршився, і 2 липня 1882 року він помер⁴³. Був похований за олтарем приходської церкви⁴⁴.

Молодший брат Андрія Парфеновича і Павла Парфеновича Михайло був видатним російським статистиком, метрологом та істориком.

Він народився 7 листопада 1818 року на хуторі Напрасновка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії⁴⁵.

Після закінчення Новгород-Сіверської гімназії Михайло Парфенович у 1836 році вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету⁴⁶, який закінчив в 1841 році зі ступенем кандидата⁴⁷.

Одразу після закінчення університету його прийняли на службу в Азіатський департамент Міністерства закордонних справ Росії⁴⁸, у якому він служив до своєї смерті.

Одночасно зі службою в міністерстві М.П. Заблоцький-Десятовський займався літературною і науковою діяльністю, був співробітником «Петербурзьких відомостей», «Економічного покажчика» та «Журналу Міністерства державного майна Росії»⁴⁹, у якому надрукував декілька своїх статей про відомих політекономістів свого часу, про Кольбере і Тюрбо, ознайомив російську публіку з творами Вилерме, Фрежъє и Жерандо⁵⁰.

У 1851 році Михайло Парфенович проредагував один із перших збірників Російського географічного товариства: «Збірку статистичних відомостей про Росію» (СПб., 1851 р.) і опублікував у ньому дві свої статті: «Відомості про кількість жителів в Росії за станами» і «Порівняльний огляд зовнішньої торгівлі Росії за 25-річчя (1824 – 1848 рр.)»⁵¹, а в 1854 році видав одну з найвідоміших своїх робіт «Історичне дослідження про цінності в древній Русі»⁵² (СПб., 1854 р.), у якій «грунтовно розглянув відомості сучасних письменників, своїх і іноземних, про стародавню монету, вдало представив свої висновки і визначив значення гривні, рубля і грошей у різний час»⁵³. Вказана робота мала важливе значення для вітчизняної історії і нумізматики і в 1854 році була удостоєна Демидівської премії⁵⁴.

Через три роки після виходу в світ зазначеної роботи Михайло Парфенович опублікував продовження «Історичного дослідження про цінності в древній Русі» під назвою: «Що таке вирази: рубль, рубль московський, рубль новгородський»⁵⁵.

У 1855 році М.П. Заблоцький-Десятовський був відряджений до Московського головного архіву, де знайшов раніше не відомі «Описи міщанської московської слободи 1677 р.», які містили в собі важливі статистичні відомості про промислове становище міста⁵⁶, а також власноручно переписав «Митну книгу міста Вязьми 1654 р.», важливе джерело для вивчення промислового життя міста, і разом зі своїми поясненнями надіслав її для публікації в Російське географічне товариство.

Також у відрядженні Михайло Парфенович виявив у сімейному архіві княжни Є.Д. Щербатової і княгині Н.Д. Шаховської раніше невідомий власноручний рукопис їхнього діда – відомого російського історика князя М.М. Щербатова: «Про зіпсування звичаїв в Росії» та інші його роботи: «1) Міркування про нинішній, в 1787 році, майже повсюдний голод в Росії, про способи тому допомогти і надалі попередити подібне нещастя; 2) Становище Росії з погляду грошей і хліба, на початку 1788 року...» і т.д.⁵⁷

Частину зі знайдених робіт Михайло Парфенович опублікував у «Вітчизняних записках» (1858 р., №3, с. 239 – 244; 1859 р., №12, с. 411 – 434) та «Бібліографічних записках» (1858 р., I, с. 407 – 441; 1858 р., II, с. 353 – 375, с. 385 – 394, с. 394 – 408, с. 408 – 409, с. 427 – 446, с. 476 – 480), а решта була надрукована після його смерті в «Читаннях товариства історії та старожитностей російських» (1859 р., кн. III, 1 – 96; 1860 р., кн. I, с. 1 – 140; 1860 р., кн. III, с. 41 – 49; 1871 р., кн. IV, с. 1 – 36) та «Російській старовині» (1870 р., I, с. 28 – 30; 1872 р., т. V, с. 1 – 15; 1870 р., II, с. 13 – 56, с. 99 – 116, 201; 1871 р., III, с. 673 – 688)⁵⁸.

За своє недовге життя Михайло Парфенович написав більше десяти робіт зі статистики, економіки та історії: «Де кілька слів про 216-грошовий рубль» («Санкт-Петербурзькі відомості». 1855 р., №49), «Деякі дані, що відносяться до промислової статистики Москви XVII століття» («Економічний показчик». 1857 р., №27, с. С. 617 – 624), «Спогади із старого часу» («Економічний показчик». 1857 р., №11, с. 243 – 245), «Про дорожнечу в Москві в 1660 р.» («Економічний показчик». 1857 р., №11), «Матеріали для біографії князя М.М. Щербатова» («Санкт-Петербурзькі відомості». 1857 р. №152), «Про пияцтво в Росії» («Економіст». 1858 р., том 1, кн. 1, від. 1, с. 107 – 150), «Думка князя М.М. Щербатова про одне сучасне питання» (Спб., 1858 р.), «Про кількість народонаселення Росії в 1776 – 1777 роках, по губерніях, і частково по станах» («Показчик політико-економічний». 1859 р., №107 (вип. 3), с. 61 – 63), «Опис Московської міщанської слободи обивательських дворів і поіменний список, хто чим промишляє 7135 (1677) року» («Читання товариства історії та старожитностей російських». 1860 р., кн. 2, від. V, с. 1 – 20), «Про закон причин випадкових, як основу моральної статистики» («Економічний показчик»), «Про стан лляної промисловості в Німеччині і Голландії» (1848 р.), «Німецька митна спілка» та інші.

За спогадами сучасників, його роботи відрізнялися «глибиною вивчення»⁵⁹, «безкорисним прагненням до добра та істини і були проникнуті пошаною до науки і теорії, серйозним поглядом на світ і суспільство»⁶⁰.

Михайло Парфенович був одружений з Ганною Василівною Грибоедовою (04.02.1815 – 08.11.1906 рр.), двоюрідною сестрою відомого російського драматурга, поета і дипломата Олександра Сергійовича Грибоедова⁶¹, і мав від неї одну дочку Євгенію (31.08.1854 – 15.04.1920 рр.). З 16 серпня 1878 року Євгенія Михайлівна перебувала в шлюбі з Дмитром Петровичем Семеновим-Тянь-Шанським (07.11.1852 – 01.11.1917 рр.), сином П.П. Семенова-Тянь-Шанського від першого шлюбу, і мала від нього п'ять синів Рафаїла (31.08.1879 – 12.1919 рр.), Леоніда (02.12.1880 – 13.12.1917 рр.), Михайла (08.05.1882 – 19.01.1942 рр.), Миколу (17.12.1888 – 27.06.1974 рр.) і Олександра (06.10.1890 – 16.05.1979 рр.), і дві дочки Віру (08.11.1883 – 11.11.1984 рр.) і Аріадну (30.04.1885 – 20.6.1920 рр.). Найвідомішим серед них був Леонід Дмитрович Семенов-Тянь-Шанський, поет і письменник, близький друг О.О. Блока і Л.М. Толстого.

Микола Заблоцький-Десятовський помер від сухот 21 вересня 1858 р. і був похований на Смоленському кладовищі в Санкт-Петербурзі⁶².

За спогадами друзів, він був чесною, добросовісною, скромною і благородною людиною.

Михайло Парфенович навчався на одному курсі з відомим російським поетом Аполлоном Миколайовичем Майковим, який присвятив йому один із своїх віршів «Весняне марення»⁶³, і до кінця свого життя підтримував з ним дружні стосунки. Він часто бував у нього вдома, де спілкувався з відомими російськими

письменниками І.С. Тургенєвим, Ф.М. Достоевським, М.М. Достоевським, І.О. Гончаровим, І.І. Панаєвим, поетом В.Г. Бенедиктовим, відомим російським журналістом і літературним критиком С.С. Дудишкіним та іншими⁶⁴.

Завдяки своєму знайомству з Іваном Олександровичем Гончаровим Михайло Парфенович став прообразом одного з героїв його роману «Звичайна історія» – Олександра Адуєва, а його брат – Петра Івановича Адуєва⁶⁵.

З дня смерті Заблоцьких-Десятівських минуло понад сто років. За цей час змінилося декілька поколінь, і про їх заслуги перед наукою і суспільством майже забули, принаймні на батьківщині.

У 2003 році вийшов у світ енциклопедичний довідник «Сумщина в іменах», однак у ньому знайшлося місце лише для Павла Парфеновича.

Про Андрія Парфеновича, який стояв біля витоків скасування кріпосного права, та про його брата Михайла Парфеновича, видатного російського статистика, метролога та історика, роботи якого не втратили своєї актуальності й донині, автори довідника, на жаль, навіть не згадали.

1. Пономарев С. Земляки (Достопамятные уроженцы Черниговской земли) // Черниговские епархиальные известия. – Чернигов, 1898. – №14.

2. Энциклопедический словарь. Том XII. Издатели: Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрон. – СПб., 1894. – С. 86.

3. Довголевский. Я.И. Происхождение рода Заблоцких. Заметка, сообщенная Довголевским. Я.И. // Русская старина. – СПб., – 1882. – Т. 33. – С. 548.

4. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Мемуары. – Том 3. – Петроград, 1915. – С. 21.

5. Европин А.К. Исторический очерк кафедры судебной медицины с токсикологией при императорской Военно-медицинской академии. – СПб., 1898. – С. 105.

6. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 323.

7. Большая энциклопедия под редакцией С.Н. Южакова. – СПб., 1902. – Т. 9. – С. 441.

8. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 323.

9. Собрание сочинений К.Д. Кавелина. А.П. Заблоцкий-Десятовский (некролог). – СПб., 1898. – Т. 2. – С. 1238.

10. Отчет по Государственному Совету за 1881 год. – СПб., 1881. – С. 47.

11. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и в первой половине XIX века. – СПб., 1888. – Том 2. – С. 327 – 333.

12. Федорченко В.И. Императорский Дом. Выдающиеся сановники: энциклопедия биографий. – Красноярск, 2003. – Т. 2. – С. 467.

13. Энциклопедический словарь. Том XII. Издатели: Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрон. – СПб., 1894. – С. 86.

14. Лихачев В. Андрей Парфенович Заблоцкий-Десятовский. Некролог. // Вестник Европы. – Том 1. – СПб., 1882. – С. 876 – 877.

15. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 324.

16. Русский биографический словарь. – СПб., 1897. – Т. 7. – С. 129.

17. Там само. – С. 129.

18. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 324.

19. Отчет по Государственному Совету за 1881 год. – СПб., 1881. – С. 49 – 50.

20. Советская историческая энциклопедия. Под ред. Е.М. Жукова. – Том 5. – М., 1964. – С. 583.

21. Записки императорского русского географического общества. – СПб. – 1863. – Кн. 1. – С. 45 – 46.

22. Речь гласного В.И. Лихачева в заседании Санкт-Петербургской городской думы 15 января 1881 г., посвященная памяти А.П. Заблоцкого. // Русская старина. – СПб., – 1882. – Т. 33. – С. 553 – 557.

23. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 325 – 326.

24. XXV лет (1859 – 1884 гг.). Сборник, изданный комитетом общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым. – СПб., 1884. – С. 187.

25. Языков Д.Д. Обзор жизни и трудов русских писателей. – СПб., 1881. – С. 18 – 19.

26. Федорченко В.И. Императорский Дом. Выдающиеся сановники: энциклопедия биографий. – Красноярск, 2003. – Т. 2. – С. 468.

27. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 325.
28. Кобак А.В., Пирютко Ю.М. Исторические кладбища Петербурга: Справочник-путеводитель. – СПб., 1993. – С. 332.
29. Мирский М.Б. Медицина России XVI – XIX веков. – М., 1996. – С. 265.
30. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 323.
31. Змеев Д.Ф. Русские врачи писатели. – СПб., 1886. – Вып. 1. – С. 107.
32. Европин А.К. Исторический очерк кафедры судебной медицины с токсикологией при императорской Военно-медицинской академии. – СПб., 1898. – С. 106.
33. Русский биографический словарь. – СПб., 1897. – Т. 7. – С. 130.
34. Мирский М.Б. Вклад П.П. Заблочно-Десятовского в отечественную хирургию. // Клиническая хирургия. – 1984. – №12. – С. 47.
35. Европин А.К. Исторический очерк кафедры судебной медицины с токсикологией при императорской Военно-медицинской академии. – СПб., 1898. – С. 113.
36. Профессора военно-медицинской (медико-хирургической академии) под ред. проф. Белевитина А.Б. – СПб., 2008. – С. 151.
37. Адажий В.Д., Гудков В.П. и др. Первому военно-медицинскому музею России – 140 лет. // Медицинские Ведомости. – 2003. – Вып. № 2(57).
38. Русский биографический словарь. – СПб., 1897. – Т. 7. – С. 132.
39. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – СПб., 1894. – Т. 12. – С. 88.
40. Змеев Д.Ф. Русские врачи писатели. – СПб., 1886. – Вып. 1. – С. 107 – 109.
41. Список гражданским чинам четвертого класса. – СПб., 1869. – С. 105 – 106.
42. Семенов-Тянь-Шанский В.П. То, что прошло. Главы из книги воспоминаний. // Невский архив. №6. – СПб., 2003. – С. 22.
43. Языков Д.Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей. – Москва, 1882. – Вып. II. – С. 23.
44. Карпинский И.Г. Жизнь и деятельность Павла Парфеновича Заблочно-Десятовского. – СПб., 1882. – С. 9.
45. Шилов Д.Н., Кузьмин Ю.А. Члены Государственного совета Российской империи (1801 – 1906): Биобиблиографический справочник. – СПб., 2007. – С. 323.
46. Щепкин М. Некролог. М.П. Заблочно-Десятовский. // Московские ведомости. №220. – 1858. – С. 487.
47. Григорьев В.В. Императорский Санкт-Петербургский университет в течении первых пятидесяти лет его существования. – СПб., 1870. – С. LXXVIII.
48. Большая энциклопедия под редакцией С.Н. Южакова. – СПб., 1902. – Т. 9. – С. 441.
49. Энциклопедический словарь. Том XII. Издатели: Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрон. – СПб., 1894. – С. 87.
50. Дудышкин С. М.П. Заблочно, его краткая биография в статье: «Неизданное сочинение князя Щербатова...». // Отечественные записки. – СПб., 1859. – №12. – С. 412.
51. Сборник статистических сведений о России. – СПб., 1851. – Книжка 1. – С. 51 – 57, 123 – 182.
52. Заблочно-Десятовский М.П. О ценностях в древней Руси. – СПб., 1854.
53. Устрялов Н. Разбор сочинения М. Заблочно «О ценностях в древней Руси». // Двадцать третье присуждение учрежденных Н.Н. Демидовым наград. – СПб., 1848. – С. 198.
54. Мезенин Н.А. Лауреаты Демидовских премий Петербургской Академии наук. – Л., 1987. – С. 197.
55. Заблочно-Десятовский М.П. Что такое выражения: рубль, рубль московский, рубль новгородский? // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1857. – Часть ХCV. – II отд. – С. 1 – 35.
56. Дудышкин С. М.П. Заблочно, его краткая биография в статье: «Неизданное сочинение князя Щербатова...». // Отечественные записки. – СПб., 1859. – №12. – С. 413.
57. Там само. – С. 414.
58. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Том 1, книга 2. – Киев, 1892. – С. 1148 – 1150.
59. Ламанский Е.И. Отчет о действиях императорского русского географического общества за 1858 г. // Вестник императорского русского географического общества. – СПб., 1859. – Часть 25. – С. 2.
60. Некролог М.П. Заблочно-Десятовского. // Экономический указатель. – СПб., 1858. – №91. – Вып. 39. – С. 889.
61. Тезисы докладов научной конференции «А. Блок и русский постсимволизм». Под редакцией З.Г. Минц. – Тарту, 1991. – С. 68.
62. Кобак А.В., Пирютко Ю.М. Исторические кладбища Петербурга: Справочник-путеводитель. – СПб., 1993. – С. 332.

63. Ежегодник Рукописного отдела Пушкинского дома. – Издательство «Наука». – Л., 1975. – Т. 1996. – С. 87.
64. Арсеньев К. Валериан Майков. // Вестник Европы. – СПб., 1886. – Т. 2. – С. 781 – 782.
65. Языков Д. Литературная деятельность И.А. Гончарова. // Русское обозрение. – М., 1891. – Т. 5. – С. 879.

Данная статья носит биографический характер и содержит в себе сведения об основных этапах жизни и деятельности известных уроженцев Черниговской губернии: Андрея Парфеновича Заблоцком-Десятовском, Павле Парфеновиче Заблоцком-Десятовском и Михаиле Парфеновиче Заблоцком-Десятовском.

Ключевые слова: уроженцы Черниговской губернии, жизнь, редактор, государственные деятели.

This article has a biographic character and contains some information about the basic stages of life and activity such famous natives of Chernihiv province as Zablotskiy-Desyatovskiy Andriy Parfenovych, Zablotskiy-Desyatovskiy Paul Parfenovych and Zablotskiy-Desyatovskiy Mikhail Parfenovych.

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864 р. І УТВОРЕННЯ ОРГАНІВ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті висвітлено процес реалізації земської реформи 1864 р. в Чернігівській губернії. Проаналізовано діяльність керівництва губернії по створенню земських установ, склад гласних та перші кроки новостворених органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: міське самоврядування, земська реформа, гласний, земське зібрання, земська управа.

Органи місцевого самоврядування – земські установи, що виникли в Російській імперії в процесі буржуазних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст., відіграли важливу роль у соціально-економічному, громадсько-політичному та культурному житті країни. Втім, процес їх створення та діяльності у Чернігівській губернії, склад гласних та керівництво ще не знайшли належного висвітлення в науковій літературі.

Реалізація Положення про земські установи від 1 січня 1864 р.¹ відбувалася централізовано під безпосереднім наглядом та керівництвом міністра внутрішніх справ на підставі «Правил о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях»², затверджених імператором 25 травня того ж таки року, які знайшли відображення в указі Сенату від 5 червня 1864 р. У губерніях безпосередню відповідальність за впровадження в дію Положення про земські установи, згідно зі ст. 2 «Правил», було покладено на губернаторів³. Під їх керівництвом мали бути створені особливі тимчасові губернські комітети та тимчасові повітові комісії по впровадженню Положення про земські установи.

Згідно з циркулярним розпорядженням міністра внутрішніх справ від 24 червня 1864 р. чернігівський губернатор князь С.П.Голіцин 7 липня 1864 р. відкрив засідання щойноствореного Чернігівського тимчасового губернського комітету, заснованого для місцевих розпоряджень щодо введення в дію Положення про земські установи, до складу якого увійшли віце-губернатор П.А.Шатохін, губернський предводитель дворянства І.М.Дурново, губернський прокурор В.І.Баршевський, голова казенної палати В.Ф.Тілен та члени губернського у селянських справах присутствія В.Д.Дунін-Борковський, М.О.Миклашевський, О.С.Сорокін, К.Є.Троцина, О.І.Ханенко⁴.

На цьому ж першому засіданні було ухвалено звернутися до повітових предводителів дворянства з клопотанням про термінове створення під їхнім головуванням тимчасових повітових комісій у складі мирового посередника, однієї особи за вибором повітового мирового з'їзду, повітового справника, поліцмейстера, представника відомства державного майна і міського голови⁵. Губернатор звертав увагу предводителів дворянства – голів тимчасових повітових

© Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України, заступник директора Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

комісій на необхідність «открыть эти комиссии немедленно за их образовани-ем и о дне открытия уведомить Губернский временный комитет»⁶. Відповідні розпорядження про необхідність взяти участь в організації та роботі тимчасових повітових комісій отримали й голови повітових мирових з'їздів, повітові справники, міські голови, керуючий Палатою державного майна.

Виборче право отримували особи чоловічої статі, яким на час складання виборчих списків було не менше 25 років. Водночас запроваджувався майновий ценз. Для виборів земських гласних, згідно зі ст. 16 «Положения о земских учреждениях», виборці були розподілені на три курії, відтак у кожному повіті скликалися окремі виборчі з'їзди землевласників усіх станів під головуванням повітового предводителя дворянства, міських власників усіх станів під головуванням міського голови і виборщиків від сільських громад під керівництвом мирового посередника.

Земські гласні обиралися терміном на три роки. Для безпосередньої участі в обранні земських гласних у Чернігівській губернії для Борзенського, Козелецького, Конотопського та Ніжинського повітів був установлений ценз у 200 десятин, для інших повітів – 250 десятин⁷. Крім того, у з'їзді землевласників повіту мали право брати участь власники нерухомого майна вартістю не менше 15 тис. крб., власники промислових закладів не нижче тієї ж вартості або ті, що мають річний оборот виробництва не менше 6 тис. крб., а також уповноважені від землевласників, що мають не менше 1/20 встановленого земельного цензу⁸. У міських виборчих з'їздах мали право брати участь купці, власники фабрик та інших промислових і торговельних підприємств, річний оборот виробництва яких становить не менше 6 тис. крб., особи, які володіли в місті нерухомою власністю вартістю не менше 3 тис. крб. для міст з населенням понад 10 тис. мешканців; у міських поселеннях з населенням від 2 до 10 тис. – не нижче 1000 крб., в усіх інших – 500 крб.⁹ З'їзди сільських громад утворювалися з виборщиків, яких призначали волосні сходи. Цих виборщиків мало бути не більше третини загальної кількості осіб, які мають право участі у волосному сході, з тим, щоб від кожної сільської громади серед виборщиків було не менше одного представника. У кожному повіті скликалися декілька виборчих з'їздів від сільських громад, у залежності від кількості мирових дільниць¹⁰.

Згідно з додатком до статті 33 «Ведомость о числе гласных, избираемых в земские собрания на первое трехлетие, с открытия земских учреждений, в Черниговской губернии» до 15 повітових земських зібрань губернії мало бути обрано 557 гласних, у тому числі 257 – від землевласників повіту, 111 – від міських власників та 189 – від сільських громад. Кількість гласних у повітах коливалась у залежності від місцевих обставин, передусім вартості землі й нерухомого майна, від 18 – у Остерському до 60 – у Новозибківському¹¹ (додаток А).

Усі тимчасові повітові комісії мали своєчасно скласти та подати на затвердження до Тимчасового губернського комітету списки виборців, які мали право брати участь у з'їзді повітових землевласників; списки осіб, які мають право брати участь у з'їзді через уповноважених; списки міських виборців; відомості по сільських громадах; список виборчих дільниць у повіті і кількість гласних, що мали обиратися на кожній дільниці; пропозиції повітової тимчасової комісії, де, коли і в якому порядку мають бути проведені з'їзди дрібних землевласників для обрання уповноважених; заяви та скарги, якщо такі є¹².

Питання, які виникали під час підготовчих робіт, Тимчасовий губернський комітет вирішував у Міністерстві внутрішніх справ. Зокрема, порушене ним питання щодо права козаків брати участь у з'їзді землевласників, розпорядженням міністра внутрішніх справ від 8 серпня 1864 р. було вирішене позитивно¹³.

На пропозицію міністра внутрішніх справ від 16 жовтня 1864 р. відповідно до відгуку міністра народної освіти ставилося завдання, щоб «по открытии в

губернські земські зібрання, були назначены члени от земства в губернский и уездные училищные советы, согласно 21 ст. Высочайше утвержденного 14 июля 1864 г. «Положения о начальных народных училищах». Відповідне розпорядження було передано у тимчасові повітові комісії¹⁴.

На засіданні 23 листопада 1864 р., вже отримавши за період з 17 жовтня по 20 листопада від 15 тимчасових повітових комісій подання зі списками виборців і розглянувши їх, Тимчасовий губернський комітет визначився з місцем і строками проведення виборчих з'їздів у грудні 1864 р. – січні 1865 р.¹⁵ Проте у зв'язку з рекрутським набором, який проводився з 15 січня по 15 лютого 1865 р., під час якого повітові предводителі дворянства мали головувати у рекрутських присутствіях, міністр внутрішніх справ розпорядився відкласти відкриття з'їздів. Зрештою, було вирішено провести вибори повітових земських гласних у другій половині лютого – березні 1865 р.¹⁶

За їх результатами у 15 повітах Чернігівської губернії було обрано 557 гласних повітових земських зібрань, зокрема 247 (44,34%) дворян, 89 (15,98%) купців і потомствених громадян, 21 (3,77%) священник, 7 (1,26%) міщан, 117 (21,01%) козаків, 74 (13,28%) селянини і 2 (0,36%) колоністи (додаток Б). Найбільше козаків і селян було обрано до органів місцевого самоврядування у Борзенському та Остерському повітах, у решті повітів серед гласних переважали дворяни, купці й священники.

21 квітня Чернігівський губернський тимчасовий комітет розпочав розгляд виборчих документів, надісланих із Чернігівського повіту¹⁷. 21 травня 1865 р. були перевірені виборчі листи й затверджені списки гласних, обраних у двох останніх повітах губернії – Новгород-Сіверському і Сосницькому, а також визначено строки проведення повітових земських зібрань. Було ухвалено рішення повітові земські зібрання відкрити у Борзні 20 червня, Глухові – 21 червня, Чернігові – 22 червня, Городні – 23 червня, Козельці – 25 червня, Ніжині – 26 червня, Кролевець – 27 червня, Острі – 28 червня, Конотопі – 30 червня, Сосниці – 1 липня, Стародубі – 2 липня, Новозибкові – 3 липня, Новгороді-Сіверському – 4 липня, Суражі – 5 липня і Мглині – 6 липня. Водночас відкриття губернського земського зібрання було призначено на другу половину вересня 1865 р.¹⁸

Повідомивши про цю ухвалу Міністерство внутрішніх справ, 23 травня голова Комітету отримав від міністра телеграму такого змісту: «К открытию губернского и уездных земских собраний в означенные сроки препятствий не имеется»¹⁹. Оголошення про терміни відкриття зібрань були надруковані у губернській пресі.

Виконавши покладені на нього функції, Чернігівський тимчасовий губернський комітет із дозволу міністра внутрішніх справ 23 червня 1865 р. припинив своє існування²⁰.

Зазначимо, що вся робота по запровадженню в губернії земських установ, діяльність Тимчасового комітету, списки обраних гласних, журнали засідань перших повітових і губернського земських зібрань своєчасно оприлюднювалися на сторінках газети «Черниговские губернские ведомости».

Згідно з визначеними та затвердженими губернатором строками у повітах губернії в червні – липні 1865 р. відбулися повітові земські зібрання. Здебільшого на них вирішувалися організаційні питання: обиралися голови та члени повітових земських управ, губернські земські гласні та члени повітових училищних рад.

Головами повітових земських управ були обрані виключно дворяни, а у Глухівському, Кролевецькому, Мглинському й Стародубському повітах – повітові предводителі дворянства. Кількість членів повітових земських управ коливалася від трьох до чотирьох. За соціальним станом з обраних 50 членів повітових управ 28 (56%) були представниками дворянства, 4 (8%) – купецтва, 1 (2%) – міщанства, 15 (30%) – козацтва і 2 (4%) – селянства²¹ (додаток В). Гласними Чернігівського губернського земського зібрання на повітових зібран-

нях було обрано, згідно з нормами, 93 особи. Серед них було 69 (74,19%) дворян, 10 (10,75%) купців, 1 (1,08%) священник, 9 (9,68%) козаків та 4 (4,3%) селяни²² (додаток Д).

На перших повітових зібраннях також визначалися кошториси на утримання повітових земських управ та їх керівництва, розроблялися інструкції, встановлювався регламент проведення земських зібрань. Визначена повітовими земськими зібраннями платня члена повітової земської управи коливалася від 300 крб. сріблом на рік у Глухівському до 1000 крб. у Ніжинському та Чернігівському повітах. Коливалася й платня головам повітових земських управ – від 300 крб. у Глухівському до 1500 крб. у Новозибківському повіті.

Згідно з циркуляриєм розпорядженням губернатора на засіданнях усіх повітових земських зібрань мало обговорюватися питання про збереження та розведення лісів.

Фактично усі повітові земські зібрання також розглядали клопотання ніжинського повітового предводителя дворянства про виділення коштів на утримання Ніжинського ліцею князя Безбородька, для функціонування якого не вистачало 5000 крб. сріблом на рік і який уряд мав намір перетворити на вище реальне училище. Не маючи ще власних коштів, повітові земські зібрання відмовили у виділенні допомоги Ніжинському ліцею. Однак їхні рішення щодо цього питання кардинально різнилися. Так, Глухівське повітове земське зібрання 23 червня 1865 р. ухвалило «выразить сожаление, что в настоящее время земство, не имея еще свободных источников, не может оказать денежного вспомоществования, но готово будет при первой к тому возможности, поддержать средства Лицея, существование которого земство признает полезным и благотворным для нашего края, в особенности теперь, по случаю судебного преобразования»²³. Водночас Конотопське повітове земське зібрання, розглянувши це питання на засіданні 1 липня того ж таки року, зазначало: «Земское Собрание, не вполне разделяя мнения высказанные в упомянутом отношении о пользе, приносимой Нежинским Лицеєм, по близости университетов Киевского и Харьковского и имея в виду денежные средства земства обратит на развитие народного образования в самом уезде, не нашло возможным оказывать пособия Нежинскому Лицею»²⁴.

На повітових земських зібраннях обговорювалися й актуальні економічні питання. Зокрема, на засіданні Глухівського повітового земського зібрання 26 червня було обговорено питання про стан винокуріння в повіті. У доповіді, зокрема, зазначалося: «Винокурение в Глуховском, равно как и по прочим уездам Малороссии, будучи тесно связано с сельским хозяйством, составляет, так сказать, самую жизненную силу нашего хозяйства, поэтому всякая мера, вредно действующая на винокурение, в тоже время убивает сельское хозяйство». Трирічний досвід дії Положення від 4 липня 1861 р., на думку доповідача, доводить, що новостворена акцизна система завдає збитків гуральням. Доказом тому слугує поступове закриття винокурних заводів. Але винокуріння – важлива ланка у ланцюгу господарського життя, оскільки дозволяє утримувати велику кількість худоби і добре угноювати лани, вирощувати значні врожаї цукрових буряків, забезпечуючи сировиною цукрові заводи. Отож земське зібрання зазначило, що «не выполнило бы свой долг, если бы не заявило перед Правительством о необходимости преобразования акцизной системы» і на цій підставі ухвалило постанову: «Записку эту представить чрез гг. губернских гласных Черниговскому губернскому земскому собранию, имеющему открыться 25 сентября, для общего обсуждения, так как вопрос о винокурении, есть вопрос целой губернии»²⁵.

25 липня 1865 р. губернатор оголосив, що Чернігівське губернське земське зібрання буде відкрито 25 вересня і запросив губернських гласних прибути у цей день до Чернігова. Водночас були оприлюднені списки обраних від повітів губернських гласних та склад повітових земських управ²⁶.

Заключним акордом створення земських установ у губернії стало проведення першого Чернігівського губернського земського зібрання. Урочисте його

відкриття відбулося 25 вересня 1865 р. в Чернігові у залі Дворянського зібрання у складі 69 губернських гласних, у присутності управляючого державними маєтностями. Сучасник цих подій І.І.Петрункевич писав: «Вчерашние рабовладельцы и рабы, освобожденные от крепостной зависимости, сошлись как равные граждане для разрешения местных хозяйственных и культурных задач»²⁷. Він також зазначив: «В первое губернское земское собрание дворянство послало, можно сказать, цвет своего сословия. Тут были – Галаган, Тарновский, Неплюев, кн. Голицын, Белозерский, Милорадович, Рачинский и много других, составляющих группу кандидатов, готовых взять дело управления губернией в свои руки. Как бы в виде компенсации за освобождение крестьян от крепостного права»²⁸.

На початку засідання з промовами виступили губернатор князь С.П.Голіцин та губернський предводитель дворянства І.М.Дурново. Губернатор окреслив завдання, які постають перед органами місцевого самоврядування, і пообіцяв сприяти у налагодженні їхньої роботи. Завершуючи виступ, С.П.Голіцин, зокрема, зазначив: «Земское дело, милостивые государи, дело для всех нас новое. Время и опыт должны указать вернейшие к успеху пути. В настоящий же момент этого дела необходима совокупность посильных трудов каждого из нас. В земском деле, как и во всех случаях, мой девиз один и тот же: безусловная во всем откровенность, строгое беспристрастие и полная готовность искреннего, дружного содействия. Позвольте, милостивые государи, рассчитывать на взаимность»²⁹.

Після прийняття гласними присяги у Спасо-Преображенському соборі та благословення преосвященного Філарета (Гумілевського) зібрання продовжило свою роботу. Секретарем зібрання було обрано Г.П.Закревського, а О.П.Бакуринський, С.С.Псіол та М.О.Миклашевський увійшли до складу редакційної комісії. Через тісноту приміщення та велику кількість охочих бути присутніми на засіданнях було ухвалено рішення публіку допускати лише по запрошеннях. Обрано дві комісії для підготовки питань, запропонованих зібранню губернатором: про лісозбереження і будівництво першої у губернії лінії залізниці³⁰.

27 вересня зібрання визначило кошторис на утримання губернської управи. Було ухвалено обрати голову з платнею 2000 крб. і шістьох членів управи, платня яких становила 1500 крб. на рік. Згідно з пропозицією голови зібрання, вирішено зайняти під приміщення губернської земської управи «дом, принадлежащий Приказу общественного призрения, поступивший в ведение земства со всеми принадлежностями и мебелью». На канцелярію управи асигновано 4000 крб., на екстраординарні видатки – до 1000 крб.³¹ Того ж таки дня були створені три комісії з питань межування, розкладки додаткового збору та винокуріння.

28 вересня відбулися вибори керівного органу губернського земства. Головою управи переважною більшістю голосів (52 проти 21) був обраний великий землевласник Ніжинського повіту К.Є.Троцина, членами – полковник князь П.П.Голіцин, титулярний радник В.В.Тарновський, колезький радник І.О.Кобеляцький, губернський секретар К.І.Білозерський, козак М.Н.Гужовський та лікар О.П.Карпінський³².

Наступного дня були проведені вибори членів губернської училищної ради, Попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії та ревізійної комісії. Членами Чернігівської губернської училищної ради таємним голосуванням були обрані К.Є.Троцина та М.О.Миклашевський. Вони ж одногосно були обрані й до складу Попечительської ради, а до складу ревізійної комісії – Г.П.Галаган, П.І.Богинський, М.В.Філатов, В.Н.Карачевський-Вовк, О.П.Бакуринський та Іг.П.Закревський. Були також розподілені функції та межі компетенції губернського та повітових земств³³.

Упродовж кількох наступних днів зібрання ухвалило низку рішень з актуальних питань соціально-економічного розвитку губернії.

30 вересня у зв'язку із заявою кількох гласних про поганий урожай та можливий голод зібрання звернулося до міністра внутрішніх справ із проханням «предоставить тотчас же в распоряжение Собрания часть продовольственного капитала для удовлетворения настоятельной потребности к предупреждению предстоящего голода»³⁴. 2 жовтня була отримана позитивна відповідь міністра, відтак зібрання ухвалило «заимствовать 7000 руб. серебром» і «представитъ губернской управе в случае крайней необходимости, если этих денег будет недостаточно, ходатайствовать об отпуске большей суммы»³⁵.

На засіданні 5 жовтня голова зібрання прочитав «записку» губернських гласних Ніжинського повіту з клопотанням до губернського земського зібрання закрити таксаторські класи при Чернігівській чоловічій гімназії, а 5000 крб., які щорічно виділялись на їх утримання, спрямувати на підтримку Ніжинського ліцею. У результаті тривалого обговорення питання зібрання більшістю голосів (38 проти 24) відмовило Ніжинському ліцею³⁶.

7 жовтня Чернігівське губернське земське зібрання обговорило доповідь про винокуріння та негативний вплив на розвиток господарства губернії запровадженої в 1861 р. акцизної системи, внаслідок чого в губернії закрилося 78 горілчаних заводів, приблизно на 1 млн. відер скоротилося виробництво горілки, близько 1,3 млн. пудів хліба не знайшло збуту, робітники заводів втратили сезонну роботу. Внаслідок обговорення зібрання ухвалило: «Представитъ Высшему Правительству ходатайство губернского собрания о пересмотре Положения о питейном сборе, при участии в этом труде заводчиков и торговцев вином в оптовых складах»³⁷.

8 жовтня губернські гласні визначилися з напрямком проведення через Чернігівську губернію залізниці, ухвалили спеціальну інструкцію губернській управі, а також по заяві гласного від Борзнянського повіту В.Н.Карачевського-Вовка постанову про відкриття в Чернігові навчального закладу для підготовки вчителів сільських шкіл, на яку було асигновано по 2800 крб. на рік³⁸.

9 жовтня 1865 р. засідання першого губернського зібрання були завершені у присутності 43 гласних³⁹. Закрив зібрання губернатор, який звернув увагу гласних, що «по тем из постановлений, состоявшихся в течении настоящих заседаний Ваших, которые подлежат представлению на усмотрение высшего Правительства, сделано будет надлежащее распоряжение, по получении мною представлений от г. губернского предводителя дворянства; равным образом выполнена будет мною, в точности ст. 94 Положения о Земских Учреждениях, в отношении к тем из постановлений Ваших, которые принадлежат к категории исчисленных в ст. 90 Положения. За тем, Губернской Земской Управе остается исполнить те из постановлений, которые не требуют особого утверждения. В этом случае, я покорнейше прошу Управу быть вполне уверенною, что она во мне постоянно найдет ревностного и усердного сотрудника»⁴⁰.

Відтепер до компетенції органів земського самоврядування належали місцеві повинності, справа народного продовольства, утримання у належному стані шляхів сполучення, народна освіта, медицина, ветеринарія, сприяння покращенню рівня землеробства, торгівлі й промисловості, підняття добробуту населення, піклування про жебраків та інші категорії знедолених тощо. Крім того, земство мало виділяти кошти на утримання деяких місцевих державних установ, зокрема в'язниць.

Уже 2 листопада губернська управа розпочала приймати справи та капітали від «Приказа общественного призрения, Казенной палаты, Особого в земских повинностях присутствия» та інших установ⁴¹.

Всебічне сприяння з боку губернатора князя С.П.Голіцина, який у 1861 – 1870 рр. керував Чернігівською губернією і безпосередньо займався створенням земського самоврядування, позитивно вплинуло на подальший розвиток земських установ Чернігівської губернії.

Таким чином, протягом другої половини 1864 – 1865 рр. у Чернігівській

губернії були проведені необхідні підготовчі заходи й створені органи місцевого самоврядування – повітові й губернське земські зібрання та їхні виконавчі органи – повітові та губернська земські управи, які відіграли виключно важливу роль у подальшій історії регіону.

1. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1869. – Ч.1. – С. 7 – 72.
2. Приложение к ст.1. Правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях / Приложения к Положению о земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1869. – Ч.1. – С.72 – 106.
3. Там само. – С.73.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 776, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 1 зв.
5. Приложение к ст.1. Правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях... – С.73.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. 776, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
7. Приложения к Положению о земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1869. – Ч.1. – С.107.
8. Положение о губернских и уездных земских учреждениях... – С.22 – 27.
9. Там само. – С. 27 – 28.
10. Там само. – С. 28 – 29.
11. Приложения к Положению о земских учреждениях... – С.107 – 108.
12. Держархів Чернігівської обл., ф.776. оп.1. спр.1, арк. 26 – 28 зв.
13. Там само, арк. 14 зв.
14. Там само, арк. 16.
15. Там само, арк. 46 зв.
16. Там само, арк. 49.
17. Там само, арк. 68 – 68 зв.
18. Там само, арк. 84.
19. Там само, арк. 85.
20. Там само, арк. 87.
21. Объявления и извещения // Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1865. – №30. – 25 июля. – Часть официальная. – С.165.
22. Там само. – С. 164 – 165.
23. Журналы заседаний Глуховского уездного земского собрания // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С. 29.
24. Постановления Конотопского уездного земского собрания // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С.65 – 66.
25. Журналы заседаний Глуховского уездного земского собрания // ЧГВ. – 1865. – № 31. – 1 августа. – Прибавление. – С. 172.
26. Объявления и извещения // ЧГВ. – 1865. – №30. – 25 июля. – Часть официальная. – С.164.
27. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / И.И.Петрункевич / Под редакцией проф. А.А.Кизеветтера. – Прага, 1934. – С. 9.
28. Там само. – С. 10.
29. ЧГВ. – 1865. – №39. – 26 сентября. – Прибавление. – С.211 – 213.
30. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – № 39. – 30 сентября. – Второе прибавление. – С.217 – 220.
31. Там само. – С. 218.
32. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – № 40. – 3 октября. – Прибавление. – С.221 – 222.
33. Там само.
34. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – № 40. – 7 октября. – Второе прибавление. – С. 227.
35. Там само. – С.228 – 229.
36. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – №42. – 14 октября. – Второе прибавление. – С.236.
37. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – №42. – 17 октября. – Прибавление. – С.243.
38. Там само. – С. 244 – 247.
39. Земские известия // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 12. – С.14.
40. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания // ЧГВ. – 1865. – №42. – 20 октября. – Второе прибавление. – С.265.
41. Грасс В. История развития счетоводства в Черниговском губернском земстве / В.Грасс // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – №11 – 12. – С.63.

ДОДАТКИ

Додаток А

Додаток до статті 33*

Відомість про кількість гласних, губерньського і повітових земських зібрань

№ №	Назва повітів	Кількість гласних повітових земських зібрань				Кількість гласних губерньського земського зібрання
		Від землевлас- ників	Від міст	Від сільських громад	Разом	
1	Чернігівський Зашт. м. Березна	14	11	13	38	6
2	Борзенський	12	5	13	30	5
3	Глухівський Міст. Вороніж	19	7	12	38	6
4	Городнянський Сел. Добрянкa	17	5	12	34	6
5	Козелецький	15	3	12	30	5
6	Конотопський	15	5	13	33	6
7	Кролевецький Зашт. м. Короп	12	7	12	31	5
8	Мглинський	17	5	12	34	6
9	Новгород-Сіверський Міст. Серединно-Буда	18	6	12	36	6
10	Новозибківський Зашт. м. Нове Місто і сел. Злинка Климів Митков Тимошкин і Перевіз Чуровичі Шелами	28	19	13	60	10
11	Ніжинський	19	8	13	40	7
12	Остерський	7	2	9	18	3
13	Сосницький	19	4	15	38	6
14	Стародубський Зашт. м. Погар і сел. Воронок Єленка Лужки Млинка	23	17	13	53	9
15	Суразький Пос. Клинци й Свяцький	22	7	15	44	7
						93

*Приложения к Положению о земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии на 1869 год. - Чернигов, 1869. - Ч.1. - С.107.

Додаток Б
Соціальний склад
гласних повітових земств Чернігівської губернії,
обраних на триріччя з 1865 р.

№ №	назва повітів	дворян	купців, почесних громадян	священ- ників	міщан	козаків	селян	коло- ністів	разом
1	Борзнянський	10	4	-	-	13	1	2	30
2	Глухівський	20	7	-	1	8	2	-	38
3	Городнянський	16	3	1	-	6	8	-	34
4	Козелецький	15	2	-	1	10	2	-	30
5	Конотопський	16	3	-	-	13	1	-	33
6	Кролевецький	13	3	2	1	8	4	-	31
7	Глинський	19	5	1	-	5	4	-	34
8	Ніжинський	17	7	2	-	10	4	-	40
9	Н.-Сіверський	18	3	2	-	6	7	-	36
10	Новозибківський	25	16	4	2	4	9	-	60
11	Остерський	5	2	1	-	8	2	-	18
12	Сосницький	23	2	2	-	5	6	-	38
13	Стародубський	19	18	1	1	8	6	-	53
14	Суразький	13	10	2	1	8	10	-	44
15	Чернігівський	18	4	3	-	5	8	-	38
	Разом по губернії	247	89	21	7	117	74	2	557
	% по губернії	44,34	15,98	3,77	1,26	21,01	13,28	0,36	100

Складено за: Держархів Чернігівської обл., ф.776, оп.1, спр.1, арк. 1-88.

Додаток В
Соціальний склад
членів повітових земських управ Чернігівської губернії,
обраних на триріччя з 1865 р.

№ №	назва повітів	дворян	купців, почесних громадян	свяще- ників	міщан	козаків	селян	разом
1	Борзнянський	1	-	-	-	2	-	3
2	Глухівський	2	1	-	-	1	-	4
3	Городнянський	1	-	-	-	3	-	4
4	Козелецький	3	-	-	-	-	1	4
5	Конотопський	2	-	-	-	1	-	3
6	Кролевецький	2	-	-	-	1	-	3
7	Мглинський	1	1	-	-	1	-	3
8	Ніжинський	2	-	-	-	-	1	3
9	Н.-Сіверський	2	-	-	-	1	-	3
10	Новозибківський	2	-	-	1	1	-	4
11	Остерський	1	1	-	-	1	-	3
12	Сосницький	2	-	-	-	1	-	3
13	Стародубський	2	1	-	-	-	-	3
14	Суразький	1	-	-	-	2	-	3
15	Чернігівський	4	-	-	-	-	-	4
	Разом по губернії	28	4	0	1	15	2	50
	% по губернії	56,0	8,0	0	2,0	30,0	4,0	100,0

Складено за: Объявления и извещения // Черниговские губернские ведомос-
ти.-1865. - №30. - 25 июля. - Часть официальная. - С. 164 - 165.

Додаток Д
Соціальний склад
гласних Чернігівського губерньського земського зібрання,
обраних на триріччя з 1865 р.

№ №	назва повітів	дворян	купців, почесних громадян	священ- ників	міщан	козаків	селян	разом
1	Борзнянський	3	1	-	-	1	-	5
2	Глухівський	4	1	-	-	1	-	6
3	Городнянський	5	-	-	-	1	-	6
4	Козелецький	4	1	-	-	-	-	5
5	Конотопський	5	-	-	-	1	-	6
6	Кролевецький	4	-	-	-	1	-	5
7	Мглинський	6	-	-	-	-	-	6
8	Ніжинський	6	1	-	-	-	-	7
9	Н-Сіверський	4	1	-	-	-	1	6
10	Новозибківський	5	2	1	-	1	1	10
11	Остерський	2	-	-	-	1	-	3
12	Сосницький	5	-	-	-	1	-	6
13	Стародубський	7	1	-	-	-	1	9
14	Суразький	5	1	-	-	1	-	7
15	Чернігівський	4	1	-	-	-	1	6
	Разом по губернії	69	10	1	-	9	4	93
	% по губернії	74,19	10,75	1,08	-	9,68	4,30	100

Складено за: Ведомости о председателях и членах уездных земских управ и о губернских гласных // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С. 1 – 15.

В статье освещен процесс реализации земской реформы 1864 г. в Черниговской губернии. Осуществлен анализ деятельности руководства губернии по созданию земских учреждений, состава гласных и первых шагов новосозданных органов местного самоуправления.

Ключевые слова: местное самоуправление, земская реформа, гласный, земское собрание, земская управа.

The article is devoted to the zemstvo reform of 1864 in Chernihiv region. The activities of region's governors in the matter of zemstvo creation, the personal stuff of zemstvo institutions, and initial actions of institutions of local governing have been analyzed.

Key words: local governing, zemstvo reform, glasnyi, meeting, zemstvo office.

О. КОНИСЬКИЙ – ЗАСНОВНИК ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА

У статті досліджується роль Олександра Яковича Кониського у заснуванні шевченкознавства як окремої галузі наукових досліджень про Тараса Григоровича Шевченка. Значна увага приділяється написанню О.Кониським першої ґрунтовної біографії Т.Г.Шевченка: Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя: У 2 т. – Львів: видавництво Наукового товариства імені Шевченка, 1898-1901.

Ключові слова: Олександр Кониський, Тарас Шевченко, шевченкознавство, біографія, письменник, художник, монографія.

Самого себе О. Кониський вважав у першу чергу громадським діячем, потім уже поетом, письменником, публіцистом, навіть світським релігійним діячем, тільки не вченим, хоча останні десять років свого життя він в основному присвятив науковій роботі¹. За цей час О.Кониський написав першу повну біографію Т.Шевченка², фактично ставши засновником шевченкознавства³ та на довгі роки визначивши рамки, в яких розвивалася ця галузь науки. Незважаючи на те, що на початок роботи Олександра Яковича над біографією поета вже існували праці на визначену тему, саме йому випала доля повідати про життя і творчість українського генія на такому рівні, щоб він став основою окремого наукового напрямку⁴. Шевченкознавчій праці О.Кониського спеціальну увагу приділяли лише два дослідники – В.Смілянська⁵ і М.Антонович⁶.

Усе ж таки, що стало поштовхом до написання О. Кониським біографії Т.Шевченка? Відповідь ми знаходимо у передмові вже згадуваної монографії: „Життя Т.Г.Шевченка завжди інтересувало мене до високого ступеня, а проте, до р. 1891 не приходило мені ніколи на думку взятися до написання його життєпису”⁷, „Спо-нукало мене до праці... от що: коли р. 1891 стало знати, що справу реорганізації Товариства імені Шевченка на Товариство наукове можна уважати доведеною до здійснення, я бажав, щоб першим виданням зреформованого Товариства було можливо повна, докладна життєпись патрона Товариства, написана рідною його мовою”⁸.

Знаючи про зацікавленість окремих вчених життям поета, О.Кониський звернувся до них з проханням написати його біографію. Серед них був і М.Чалий – автор праці „Тарас Шевченко, его жизнь и произведения”⁹, зважаючи на те, що ця праця російськомовна, О.Кониський вже отримав був дозвіл на переклад, але неможливість виконати умови перекладу змусили його, за порадою В.Вовка-Карачевського, взятися до написання власної біографічної праці про Т.Шевченка. До того ж Олександра Яковича не задовольнив поданий М.Чалим рукопис до „Записок”. З приводу цього О.Кониський писав у листі до О.Барвінського від 13-25 квітня 1892 р., що дослідження написане „вельми сухо, мляво, протокольно і без критики фактів”¹⁰. Зважаючи на такий стан речей, О.Кониський сам „написав і перечитав близьким своїм товаришам свій нарис „Дитинний вік Шевченка” і, подавши його до „Записок”, став на тому, щоб збирати життєписний матеріал та, переглядаючи його критично, написати нариси про ціле життя генія нашого сло-

---

© Мисюра Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

ва”¹¹. У даному випадку критичний аналіз став одним з основних постулатів, яким керувався О.Кониський при написанні даного дослідження.

З того часу і розпочалася велика і кропітка робота по упорядкуванню систематичного огляду вже відомого і розкиданого „в часописах двох держав”¹² життєписного матеріалу про Кобзаря. Найбільше таких шевченкознавчих розвідок і публікацій містив на той час журнал „Киевская старина”, в якому щороку лютневі номери присвячувалися Т.Шевченкові. У 1882 – 1897 рр. журнал опублікував чимало важливих матеріалів, серед них були автобіографія поета, його російськомовні твори, листи Шевченка та листи до нього, спогади сучасників, розвідки М.Новицького, М.Стороженка, О.Левицького, М.Чалого та інших¹³.

З огляду на доступні джерела Олександр Якович взявся до праці. Матеріали треба було відібрати, перевірити і піддати критичному аналізу. Про це він пізніше писав: „Я тієї думки одначе, що помилка не гріх і не вада. Збирати і перевіряти факти до біографії Шевченка і до хронології творів його, діло громадське; а всяке громадське діло найліпше справляти силами спільними і помилку зроблену одним, легко подолати другому”¹⁴. Тобто стає зрозумілим, що його хвилювали не критика попередників і вказівки на їхні помилки як дослідників, а правдивість і достовірність фактів, які він опрацьовував.

Крім основного спонування до дослідження – написання „життєпису патрона Товариства”, існувала й чисто суб’єктивна причина звернення О.Кониського до такої теми – його глибока повага до особи Т.Г.Шевченка. Життя Тараса Григоровича було для О.Кониського зразком самовідданого служіння народові. „Шевченкові спонування, – писав О.Кониський, – завжди були чистими, високо благородними, він ніколи не відвертався від темноти і злидарства, а навпаки, завжди любив народ, завжди тужив і страждав був з народом, з його тугою і його стражданнями, Шевченко а, в цьому його заслуга віковична, і нас, людей інтелігентних, повернув до народа і примусив полюбити народ незрадливо”¹⁵, в чому, без сумніву, неважко переконатися з огляду на його життєвий шлях.

Численні цитати з „Кобзаря” по всій „Хроніці” свідчать про прекрасне знання автором поезії Т.Шевченка, з якою Олександр Якович познайомився ще в дитинстві. „...у Кониського був переписаний весь „Кобзар”. Випадково вони (учні школи, яку відвідував О.Кониський. – **О.М.**) довідались, що це – речі заборонені. Воронець, товариш Олександра, переписав у нього „Тарасову Ніч” і став читати дома вголос. Надбїг з сусідства учитель, що чув з-за стіни, відібрав „Тарасову Ніч” і став страхати школяра, що за це можна й самому опинитися там, де тепер Шевченко...”¹⁶. Про інші факти писав сам О.Кониський: „Не буде звичайним сказати, що по Україні, під час страждання Шевченка в киргизькому степу, було вельми багацько по селах зшитків, де без імені автора, були пописувані його твори. Були вони і в моїх родичів і в Козелецькому, і в Пирятинському, і в Полтавському повітах; бачив я їх і в Чернігові, і в Борзні. Поема „Княжна” була переписана у мого діда, Феоктиста Ротмістрова в Чернігові, і я року 1848 знав її добре, і читав з голови, не відаючи, хто її автор”¹⁷.

Місія, яку взяв на себе О.Кониський по дослідженню життя і творчості Т.Г.Шевченка, вимагала від нього величезної наполегливості і працездатності. „Впродовж майже п’яти літ я не жалів ні часу, ні праці, ні коштів на збирання матеріалу і на неминуче потрібні поїздки по кілька разів на села”¹⁸, де перебував Шевченко під час важніших моментів свого віку до заслання”¹⁹, – так описував свою працю сам Олександр Якович. До речі, під час цих доволі частих, як для його віку і можливостей, поїздок робив він також попутні етнографічні дослідження описового характеру тієї місцевості, де доводилося бувати”²⁰. На сторінках періодики того часу подібні його матеріали можна було зустріти досить часто, але зрозуміло, що основні напрямки творчості автора були спрямовані лише в єдиному руслі – життя і діяльності Т.Г.Шевченка.

Олександр Якович ретельно опрацьовував усі опубліковані і доступні йому матеріали. У „Реєстрі головніших джерел”, що доданий до другого тому „Хроні-

ки”, вказано найвідоміші тоді варіанти біографії поета, опубліковані майже в близько трьох десятках різних видань, а також опрацьовані церковні книги сіл, де проживали родичі Тараса Григоровича, листи про нього більше як двох десятків авторів тощо. Крім того, тут можна знайти посилання на усні повідомлення, які він отримував від опитуваних людей під час збирання власної частки матеріалу²¹. Все це свідчить про неабиякий піднятий і опрацьований пласт інформації, що досліджувалася упродовж тривалого часу. В Інституті літератури імені Т.Шевченка НАН України у відділі рукописів зберігається більше сотні листів до Олександра Кониського про Т.Г.Шевченка, які датовані 1892 – 1898 рр., що надходили з різних куточків Австро-Угорської і Російської імперій. У більшості з них автори повідомляли Олександра Яковича про життєвий шлях та особливості творчості Т.Г.Шевченка.

Один з дослідників біографії Т.Г.Шевченка, професор С.-Петербурзького університету М.Стороженко, у листі до О.Кониського в грудні 1893 р. писав, що й сам мав наміри свого часу написати біографію Т.Г.Шевченка для видання серії біографій відомих діячів, яку задумав М.Ковалевський, і має вже назбирані матеріали, але у зв'язку з тим, що задум Ковалевського не був втілений у життя і видання не побачило світ, М.Стороженко надіслав Олександрові Яковичу листа, в якому закликав: „Ради всього святого, не кидайте почату справу, а коли дійдете до заслання (мається на увазі перебування Т.Шевченка у засланні. – **О.М.**), то я Вам у великій пригоді стану! Бо в мене є немало такого, що ніхто не знає”²². Чи варто говорити про те, що задум О.Кониського всіляко підтримувався науковими і культурними діячами, що ця праця сприймалася як найбільш необхідна і важлива для всебічного розвитку вітчизняної культури. Тому подібні відгуки були не поодинокими, а збирання матеріалів у повному розумінні слова стало колективною і суспільною справою.

Серед активних помічників заслуговує на увагу академік А.Кримський, який на прохання Олександра Яковича переглядав шевченківські автографи в Рум'янцевському музеї у Москві²³. Цінні відомості про художню творчість Тараса Григоровича передав Л.Жемчужников²⁴. Матеріалами про перебування поета в Качанівці (родовому маєтку Галаганів. – **О.М.**) поділився Я.Плацендар. Допомогали збирати матеріали також А.Кухаренко, В.Рєпнін, І.Єфимовський-Мировецький, Б.Суханов-Подколзін, П.Юдін, П.Куліш, М.Стороженко, Л.Лопатинський, М.Вороний, В.Гнилосиров та інші²⁵. Свої спогади про Т.Шевченка надсилали А.Ускова, К.Юнге, Петро і Прокіп Шевченки, К.Болсуновський, А.Костомарова та інші.

Отримані матеріали були опрацьовані, значно розширені та узагальнені О.Кониським. Серед різноманітних письмових та усних джерел автором передовсім використовувалися періодична преса, документи громадських і релігійних об'єднань, джерела особового походження, актови, діловодні і судово-слідчі документи, антропологічні та топонімічні джерела. Надіслані матеріали вимагали глибокого аналізу, тому, характеризуючи їх, О.Кониський керувався основними критеріями дослідження одночасно: вік свідка подій на той час і скільки років минуло відтоді, як вони були записані, та у яких взаєминах перебували адресати з Т.Шевченком, але поряд зі всією прискіпливістю до фактів у тексті можна помітити і власну інтуїцію Олександра Яковича: „я певен”, „я беру яко певну таку звістку” і т. д.²⁶.

Завдяки такій колосальній роботі вдалося виправити багато хибних тверджень дослідників. Було проведене нове опрацювання відомих джерел, досліджені й орфографічні особливості написання листів, що підводили дослідника до висновку про настрій та душевний стан поета²⁷. Мистецькі твори були теж своєрідно використані і піддані аналізу – вони характеризували оточення поета і несли також змістовну та хронологічну інформацію²⁸.

Результатом багатолітнього дослідження, котре він закінчив на початку серпня 1896 року²⁹, стало написання ряду нарисів, які він друкував окремими частинами до 1897 р. на сторінках „Зорі” та „Записок НТШ”, починаючи з першого їх тому³⁰.

За життя Олександра Яковича було опубліковано десять таких розвідок (по XXXIII том. – **О.М.**), одинадцять вийшла вже після його смерті в інших періодичних виданнях та окремих брошурах³¹. Усі вони були доопрацьовані для окремого видання, що й побачило світ під назвою „Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя” (Т.І – 1898; Т.ІІ – 1901 р., що вийшов теж по смерті автора). У Росії було видано скорочений переклад під назвою „Жизнь украинского поэта Т.Гр.Шевченка”³²; а також російською мовою популярна біографія поета, надрукована у випусках за листопад – грудень в „Журнале для всех”³³ та за серпень – вересень – в „Днепровской Молве”³⁴, призначеній для широкої публіки. Неопублікованою залишилася довідкова монографія російською мовою під назвою „Биография Т.Г.Шевченка”³⁵.

До п'яти перших біографічних нарисів про Т.Шевченка О.Кониський отримав докладні рецензії Ф.Колесси, у яких критик відзначав великі досягнення біографа у висвітленні багатьох доти маловідомих моментів життя поета. Користуючись зауваженнями рецензента, Олександр Якович доповнив свою роботу рядом фактів, які обминав раніше. Сюди ввійшли стосунки поета з І.Сошенком та Л.Демським, перебування в Кирилівці у священника Г.Кошиця та ін. Він звернув увагу на декілька зовсім пропущених або ж частково використаних джерел, позбувся повторів, уточнив датування ряду подій, виключив окремі теми, що не стосувалися даної проблематики³⁶.

Ф. Колеса розповідав, що „О.Кониський перший поспробував звести докупи увесь обширний вже нині і розкиданий матеріал... він перший старався цей матеріал перевірити критично і ухопити з нього систематичну цілісність, що... представила б докладний образ життя Шевченкового”³⁷. Після огляду матеріалу, що містився „по часописах двох держав”,³⁸ і написання життєпису поета встановлені хронології його творів мало неабияке значення.

Разом з тим критика містила ще один момент, який підштовхував О.Кониського у глибину опублікованого дослідження: Олександр Колеса звернув його увагу на те, що дослідження повинне „всесторонньо висвітлити не лише його зовнішню і внутрішню біографію, а й творчість, місце в історії літератури”³⁹. Звичайно, це розумів і сам автор монографії, бо в передмові до першого тому наголошував: „Однак зібрані й згуртовані мною матеріали все ще не повні, а через те і чимало ще прогалин в житті Шевченка; до того ж ще не маємо ні історії його творчості, ні критичного розгляду його творів; та й невідомо, чи скоро діждемося ми всего того, без чого повна життєпись, така, яка б всіма сторонами обіймала життя художника, поета, українця і чоловіка, діло неможливе. Праця, яку я подаю, – далека ще від тої бажаної життєписі; я вважаю її тільки хронікою Шевченкового життя і прошу як таку її трактувати”⁴⁰.

У передмові до першого тому „Хроніки” автор перераховує ті питання, на які він намагався відповісти у своєму творі: „... що за чоловік був Тарас Шевченко? Який його портрет матеріальний? Яка була його постать, вдача, характер, серце? Чи любив він гроші, чи дбав про вигоди свого матеріального життя? Чи любив жіноцтво? Які були відносини його до жіноцтва, до близьких йому кривняків і приятелів, до людей взагалі? Чого вимагав від людей у своїх зносинах з ними? Чи відрізняв у відносинах українців і не українців? Що саме і більш за все сприяло і шкодило розвитку його як художника і як поета? Коли, де саме і під впливом кого або чого написав він свої твори? Яка була його освіта і розвиток взагалі? Хто були його керманічі і поклонники? І нарешті, розгорнути ті душевні його прикмети, що давали, дають і даватимуть йому поклонників?”⁴¹.

У світлі зазначених вимог до себе Олександр Якович надає однаково високої ваги питанням, значення яких для сучасного біографа не рівноцінні. В біографії Великого Кобзаря для О.Кониського не існувало дрібниць, він вважав, що його життя було сповнене „переходів, перемін у становленні Духа, повної енергії, що як завжди буває з такими, як Тарас, великими й глибоко перейнятими людьми. Проявилось те фактами дрібними, але прокидалось під бравною, властивою тільки

людям видатнішим. Жодним дрібним вчинком в житті Шевченка не треба й не годиться нехтувати. Тим-то ми й переглянемо життя його в Нижньому Новгороді день крізь день”⁴². Така об’єктивістська реконструкція Шевченкової біографії, безумовно, є основоположною в його роботі⁴³, але це зовсім не означало, що Олександр Якович справді вдався лише до літописного переліку окремих фактів. Досліджуючи, як О.Кониський подає, скажімо, життя Т.Шевченка у Нижньому Новгороді, зазначимо, що він відкидав незначні факти і групував важливі події, що характеризували оточення поета, його літературну та мистецьку біографію того періоду. Олександр Якович подавав тільки ті факти, які були виявом або чинником внутрішнього життя письменника і оцінював їх, виходячи з логіки характеру Т.Шевченка, зі своєї концепції про світогляд великого поета⁴⁴.

О.Кониського цікавило все, що хоч якоюсь мірою стосувалося Т.Шевченка. Він не зупинявся ні перед якими перешкодами, і в першу чергу – фінансовими, про що писав у своєму листі до А.Кримського: „Одержавши вчора Вашого листа, я зараз же послав лист до чоловіка, що скуповує Шевченкові автографи і малюнки, і виразно запитав у його, який мінімум і максимум тієї плати, що доводилося йому платити за автографи, листи і малюнки?”⁴⁵.

Крім усього зазначеного, цікавила Олександра Яковича не тільки творчість, але й безпосередньо особисте життя Т.Г.Шевченка. „Найпаче темна досі сторона інтимних відносин; така темна, що я тільки серцем чую її, але не відважився в біографії говорити про неї”⁴⁶.

Велику увагу О.Кониський приділив висвітленню політичної біографії Т.Шевченка, участі поета у громадсько-політичній боротьбі. Висвітлюючи діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, автор ставить ряд своїх запитань: яка була чисельність товариства, його мета і практична діяльність, чи справді був Т.Шевченко його членом, чи перебував під впливом ідей товариства, чи сам впливав на нього, чи відбувався тут взаємовплив? Приймаючи до відома, що на той час джерел по товариству було небагато, що до 1897 р. була опублікована лише невелика частина документів з архіву III відділу – М.Стороженком, статут товариства – О.Огоновським, листування міністра освіти п. Уварова з попечителем московського навчального округу п. Строгановим – Л.Шишком, листи М.Костомарова та П.Куліша, О.Кониському довелося звертатися до недрукованих джерел, серед яких були спогади колишнього братчика Д.Пильчикова, приватні листи членів Кирило-Мефодіївського товариства тощо⁴⁷.

Про пошуки джерел, пов’язаних із розкриттям діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, і арешт Т.Шевченка мова йде у статті „Тарас Шевченко в арешті”, де О.Кониський, згадуючи про якогось українського письменника, зазначає, що нібито у нього є архівні матеріали про арешт Т.Шевченка, „до його вдався я з листом 20/8 червня р. 1894., просячи поділитися зі мною тими звістками з того матеріалу, який він має, принаймні сказати хоча б, до кого і коли саме студент Олексій Петров подав свій донос і чи згадав він у доносі Шевченка?”⁴⁸. На превеликий жаль, цей невідомий нам письменник не надіслав О.Кониському необхідні йому матеріали. Потрібно зазначити, що темі заслання Т.Шевченка дослідник приділяє значну увагу виділяючи її в декілька етапів: по-перше, подіям, що передували арешту, та перше заслання⁴⁹; по-друге, морально-психологічному стану поета під час другого заслання⁵⁰; по-третє, повернення Т.Шевченка із заслання⁵¹.

Учень О.Кониського у громадсько-політичних та літературних справах М.Грушевський допомагав своєму вчителю у роботі над біографією Т.Шевченка, про що згадує у своєму щоденнику: „читали про весілля і життєпис Шевченка, і додому повернувся в 12 годин”⁵². Пізніше М.Грушевський продовжив дослідницьку роботу Олександра Яковича і опублікував документи зізнань кирило-мефодіївських братчиків та додав ряд праць, які торкалися діяльності Т.Шевченка⁵³. Потім, після смерті Олександра Яковича, М.Грушевський так оцінив шевченкознавчу роботу О.Кониського: „... праця навколо Шевченка стала головним змістом майже цілого останнього десятиліття його життя: він друкував її поодинокими части-

нами до р. 1897, потім переробив для особного видання і для російського перекладу, збирав матеріали для видання Шевченкових поезій, зладив корпус листів і збірник перекладів російськомовних повістей Шевченка⁵⁴. Ця цитата привертає увагу тим, що М. Грушевський визначив рамки шевченкознавчої праці Олександра Кониського ширше, ніж лише як біографа. На нашу думку, дослідження діяльності О.Кониського попередниками дещо звузили його значення як шевченкознавця. Так, В.Смілянська у своїх працях розкриває вклад О.Кониського у шевченкознавство передусім як біографа Шевченка. Аналіз даних свідчить, що сам О.Кониський вважав свою шевченкознавчу працю набагато ширшою: „Я гадав, описавши нариси про життя Шевченка... зараз же писати історію його творчости, а на сам кінець – критичний розгляд його творів. Тим-то в нарисах я не зупинявся довго коло літературної діяльності поета, сподіваючись говорити про неї широко в історії творчости...”⁵⁵. З-поміж інших молодих людей, котрі були учнями і послідовниками О.Кониського, назвемо В.Доманицького, який упорядкував і видав науково-обгрунтований „Кобзар” (1907 р.)⁵⁶; О.Лотоцького – ініціатора і голову редакційної комісії варшавського видання творів Т.Шевченка (1930 р.); С.Єфремова – підготував перше двотомне академічне видання поезій Т.Шевченка і став редактором „Повного зібрання творів Тараса Шевченка”; Д.Антоновича – автора монографії „Шевченко-маляр”⁵⁷.

З точки зору витоків і повноти наявної інформації, О.Кониського справді можна вважати засновником шевченкознавства як окремої дисципліни. Безумовно, йому не вдалося повністю виконати поставлене перед собою завдання, але він зробив усе, щоб до виходу в світ нової повної біографії Т.Шевченка, підготовленої П.Зайцевим⁵⁸, понад півстоліття суспільство могло користуватися його науковим доробком.

Як свідчать матеріали, Кониський не обмежився одним життєписом Т.Шевченка. Ще з середини 1870-х років він розпочав збирати листи поета, яких нараховувалось 174⁵⁹, тільки власноруч переписаних 155⁶⁰. Подібні збірки епістолярної спадщини відомих людей для ХІХ століття були не рідкістю, але чим більший інтерес проявлявся до листів, тим більшу ціну могли за них правити, в залежності від того, до чїїх рук потрапляла подібна спадщина. І хоча більшість листів і документів була подарована Олександрові Яковичу, все ж були й такі, хто прагнув заробити на цьому. До них належали (син художника Ф.Ткаченка Микола, книготорговець Ф.Романович та інші).

Значний внесок О.Кониського в укладанні хронології творів Т.Шевченка⁶¹. Він перший довів, що всі повісті поета російською мовою написані у Новопетровському форті, хоч і датовані вони з конспіративних мотивів 1840-и роками. „Скінчивши роботу коло життєписного матеріалу про першу половину Шевченкового віку, я гадаю, що тепер можна вже взятися і до хронології творів”⁶². О.Кониський повернув світові цілий ряд не відомих до того часу поезій Т.Шевченка⁶³.

Водночас наголосимо, що Олександр Якович першим поставив питання про існування варіантів творів Тараса Шевченка⁶⁴. Першим він порушив питання і про необхідність науково-обгрунтованого видання „Кобзаря”: „Потреба наукового видання „Кобзаря” – річ очевидна кожному, але вдовольнити її не можна в Росії, а хіба що в Галичині, тай для Галичан не скажу – чи вистачило б нині матеріалу. Перш за все досі оголошено далеко не всі, які у кого є варіанти до Шевченкових творів і не видано Шевченкових листів”⁶⁵. Підкреслимо, що тодішній стан інформації про наявні джерела не давав йому змоги з повною достовірністю стверджувати про існуючі варіанти творів.

Разом з тим він уперше надрукував і науково обгрунтував існування цілого ряду невідомих до того поезій Шевченка⁶⁶. Крім того, він займався перекладом російськомовних Шевченкових прозових творів, щоденника та статей про самого поета, які перекладав потім українською мовою для російськомовних журналів⁶⁷.

Важливим здобутком для української літератури були дії О.Кониського щодо доведення авторства віршів Т.Шевченка, які інші літератори брали під сумнів, та

відхилення тих із них, які йому не належали. До речі, відомий літературознавець Олександр Колесса “сумнівався в авторстві Т.Шевченка щодо твору “Юродивий”⁶⁸, Олександр Якович помилився лише один раз, коли відкинув Т.Шевченка як автора вірша „Мій Боже милий...”, що його поет написав у січні 1858 р. у Нижньому-Новгороді. З іншого боку, Олександр Якович займався і відхиленням не Шевченкових творів, які йому приписували попередні дослідники. Такими були вірші „До сестри” – О.Псьола, „Не журюсь я” – Афанасьєва-Чужбинського, „Полуботок” – С.Руданського. Керуючись прекрасним знанням української літератури, О.Кониський упевнено зміг виправити подібні помилки.

На відміну від своїх попередників, котрі мало вивчали творчість Т.Шевченка як художника, О.Кониський зацікавився і його мистецькою біографією⁶⁹. Олександр Якович намагався опублікувати все, що було йому відоме на той час, але робити це було вкрай важко, бо практично всі мистецькі твори були розкидані по приватних колекціях і не мали опису, цим питанням ніхто ніколи не цікавився, а деякі біографи були навіть переконані, що Т.Шевченко нічого не писав олією⁷⁰. О.Кониський доводив зворотнє і займався встановленням часу написань деяких картин Т.Шевченка⁷¹. Надзвичайно важливим є його критико-біографічний нарис про перебування Т.Шевченка в Академії художеств⁷².

Досліджені матеріали свідчать, що О.Кониського слід вважати засновником шевченкознавства як окремої галузі науки, а проведена ним гromіздка робота вдало переконає своїми результатами. Олександр Якович охопив своїм дослідженням набагато більше віх життя поета, ніж того вимагала проста хроніка. Йому вдалося провести велике і сумлінне дослідження, результати якого стали свого роду підсумком зробленого, що відтворене в „Хроніці”, хоча, можливо, якби не хвороба, то праця ця складала б декілька томів, що охопили б усю сферу життя і творчості Т.Шевченка. Але, незважаючи на зазначене, “Кониський здобув собі почесне місце в розпочатій ним галузі шевченкознавства”⁷³. Ні до виходу „Хроніки”, ні після – нічого ґрунтовнішого не було. Про значення цієї праці висловлювалися ще сучасники автора в листах до нього, серед яких були брати О. і Ф. Колесси, Д.Мордовець, І.Шраг, А.Кримський, Л.Жемчужников, Д. Яворницький, В.Ковалів, С.Афанасьєв⁷⁴. І.Франко вважав, що „Сею книжкою Кониський поклав найкращий пам’ятник і Шевченкові, і собі самому”⁷⁵.

Значення Шевченкіани О.Кониського не зменшилися і сьогодні. Як підкреслює американська дослідниця Д.Тетерина-Блохіна, „Дуже прикро, що за браком знань і аналітичного розуму, деякі люди українського походження, не розуміючи основного, що вніс доброго Т.Шевченко в національну культуру і духовність, проводять кайнову роботу під впливом навіювань ворогів наших проти величчя генія”⁷⁶.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що тривалий час ґрунтовна праця Олександра Яковича про життя і діяльність Т.Г.Шевченка несправедливо була забута і тільки з утворенням Української незалежної держави перевидана та отримала суспільне визнання⁷⁷. Віднині шевченкознавство як сукупність знань та уявлень про життя і громадську діяльність Т.Г.Шевченка, його поезію, прозу і живопис стало напрямком визначення сфери теоретичної та практичної діяльності окремої історичної постаті, зі своїм розвиненим понятійно-категорійним апаратом, методичними і методологічними особливостями, колом чітко визначених закономірностей, предметом, метою і конкретними завданнями наукового пошуку.

1. Антонович М. Олександр Кониський // 125 років Київської української академічної традиції. 1861 – 1986: Збірник / Ред. М.Антонович. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1993. – С. 181.

2. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: хроніка його життя: У 2 т. – Львів: видавництво Наукового товариства імені Шевченка, 1898-1901.

3. Антонович М. Олександр Кониський. – С. 181.

4. Смілянська В. Шляхи творення біографії Кобзаря в дожовтневому шевченкознавстві // Дніпро. – 1970. – № 3. – С. 143 – 151.

5. Смілянська В.Л. О.Кониський – біограф Т.Шевченка // Радянське літературознавство. – 1970. – № 12. – С. 33 – 41.
6. Антонович М. Вплив шевченкознавчої праці О.Кониського на його літературну творчість // Новий літопис. – Вінніпег. – 1965. – Ч. 14. – С. 9 – 23.
7. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: хроніка його життя / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., познач. В.Л. Смілянська. – К., 1991. – С. 24.
8. Там само.
9. Чалый М. Тарас Шевченко, его жизнь и произведения. – М.: б/в., 1882. – 74 с.
10. Смілянська В.Л. О.Кониський – біограф Т.Шевченка. – С. 33.
11. Кониський О.Я. „Життя Тараса Шевченка-Грушевського”. (Хроніка) 1814-1861. Чернова редакція II видання з вставками друкованого тексту I видання. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 4.
12. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки НТШ. – Т. VIII. – С. 3.
13. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка; передм. В.С.Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – С. 5, 506.
14. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки НТШ. – 1897. – Т. VIII. – С. 4.
15. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: хроніка його життя. – Т. II. – Львів: Видання Наукового товариства ім. Т.Шевченка, 1901. – С. 369.
16. Огоновський О. История литературы рускои. Период новый. // Зоря. 1894. – № 1-24. – С. 139.
17. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1897. – Т. XVII. – Ч. 3. – С. 14-15.
18. Кониський О. Подорож у рідні села Шевченка // Зоря. 1893. – № 3. – С. 48-51; – № 4. – С. 71-73; №5. – С. 92-96.
19. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: хроніка його життя: У 2 т. – Львів: видавництво Наукового товариства імені Шевченка, 1901. – Т. 2. – 4 с.
20. Казки і побрехеньки. Записані від О.Борисенка-Лебеді в Дахнівці. б/д. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.21. – Арк. 6; Кониський О. Кобза, бандура, торбан // Правда. – 1892. – Ч. IV. – С. С. 253; Кониський О. Придбання в музеї В. Тарновського // Правда. – 1892. – Ч. III. – С. 157; Кониський О. По Україні. В Дахнівці; Етнографічні і економічні нариси з літніх заміток О.Я.Кониського // Зоря. – 1894. – № 1-24; Натуральний рух людності на Україні. Стаття. [1898 р.] Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.21. – Арк. 5.
21. Реєстр джерел спожитих за для акомпанування книги [про Шевченка] б/д Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.7. – 22 Арк.
22. Листи в справі життєпису Тараса Шевченка. Листування з різними особами за 1892-1898 рр. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.127. – Арк. 82.
23. Перебендя О. [псевдонім Кониського Олександра Яковича] до Крашевського [Ігнація] Кримського. Лист 29 листопада [кін. XIX ст.] з Києва // ІР НБУВ. – Ф.ХХХVI. – Оп.1 – Спр.541. – Арк. 1.
24. Матеріали до творчості Т.Г.Шевченка (Копія поеми „Юродивий”, поезії „Царі”, опис рукописних збірок поезій Шевченка, що належали Л.Жемчужнікову) б/д Автограф. Уривок зошита // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.3. – 24 Арк.
25. Кониський Ол. Як. Гнилосирову В. Лист 17 липня 1896 р. з Києва в Канев // ІР НБУВ. – Ф.III. – Оп.1. – Спр.4245. – Арк. 2; Кониський О.Я. Вороному М Лист 5 травня 1895 з Києва в Ростов н/Дону // ІР НБУВ. – Ф.III. – Оп.1 – Спр.10292. – Арк. 2.
26. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Ред. кол.: М.Г.Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 6. – С. 308-310.
27. Кониський О. Листи Т.Шевченка до Якова Кухаренка // Зоря. – 1895. – № 5. – С. 88.
28. Кониський О. Шевченкові малюнки // Правда. – 1889. – № 2. – С. 369-371.
29. Кониський О.Я. Лист до Коцюбинського М.М. з Києва, 11/23 – X. 1896 // ЧЛММЗ (Чернігів). – А =1801. – Арк. 2.
30. Кониський О. Дитинний вік Т.Г.Шевченка, критико-біографічний нарис // Записки НТШ. – 1892. – Т. I. – С. 87 – 123.
31. Кониський О. Т.Шевченко в дорозі з заслання (2 серпня 1857 р. до 27 березня 1858 р.). Критично-біографічний нарис. – Львів: накладня Наук. т-ва ім. Шевченка, 1896. – 45 с; Кониський О. Т.Шевченко до викупу з кріпацтва і під час перебування в Академії художеств. Критично-біографічний нарис. – Львів: накладня Наук. т-ва ім. Шевченка, 1895. – 92 с; Кониський О. Т.Шевченко під час вищого розвіту його кебети до арешту його. 1845-1847. Критично-біографічний нарис. – Львів: наклад. ред. „Зорі”, 1895. – 62 с; Кониський О. Тарас Шевченко в арешті (Критично-біографічний нарис). – Львів: наклад. ред. „Зорі”, 1895. – 26 с; Кониський О. Тарас Шевченко на першому засланні (1/13 червня 1847-17/29 жовтня 1850). Критично-біографічний нарис. – Львів: Наклад. ред. „Зорі”, 1896. – 62 с; Кониський О. Тарас Шевченко на другому засланні (17/29 жовтня р. 1850 – 2/14 серпня р. 1857). Критично-біографічний нарис. Львів: Наклад. ред. „Зорі”, 1896. – 76 с; Кониський О.

Тарас Шевченко під час перебування його в Петербурзі (з 28 березня 1858 до червня 1859 р.). – Львів: Наклад. ред. „Зорі”, 1896. – 42 с; Кониський О. Похорони Тараса Шевченка (Нарис до біографії). Львів: коштом ред. „Зорі”, 1896. – 29 с.

32. Кониський А.Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка. – Одесса: изд. Южнорусского общ-ва печатного дела, 1898. – 730 с.

33. Кониський А. Украинский поэт Т.Г.Шевченко // Журнал для всех. – 1900. – №11. – С. 1281-1296; №12. – С. 1411-1424.

34. Кониський А. Об изучении личности Т.Г.Шевченко // Днепровская Молва. – 1900. – № 7-9.

35. Кониський О.Я. „Біографія Т.Г.Шевченка”. Російський текст // ІР НБУВ. – Ф.І. – Оп.1. – Спр.394/1489. – 319 с.

36. Колесса Ф. О.Я.Кониський. Дитинний вік Т.Г.Шевченка (Критико-біографічний нарис) // Записки НТШ. – 1895. – Т.ІХ. Кн.4. – С. 24-26. – Рец. на кн.: О.Я.Кониський. Дитинний вік Т.Г.Шевченка (Критично-біографічний нарис) // Записки НТШ. – 1892. – Т. 1. – С. 87-123; Колесса Ф. О.Я.Кониський. Парубочий вік Т.Г.Шевченка до викупу з кріпацтва (1829-1838) // Записки НТШ. – 1895. – Т.ІХ. Кн.4. – С.26-27. – Рец. на кн.: О.Я. Кониський. Парубочий вік Т.Г.Шевченка (Критично-біографічний нарис) // Записки НТШ. – 1894. – Т. IV. – С. 1-28; Колесса Ф. О.Я.Кониський. Т.Шевченко під час перебування його в Академії художеств // Записки НТШ. – 1895. – Т.ІХ. Кн.4. – С.27-31. – Рец. на кн.: О.Я. Кониський. Т.Шевченко під час перебування його в Академії художеств // Зоря. – 1894. – № 16. – С. 360-364; № 17. – С. 383-385; № 18. – С. 400-403; № 19. – С. 421-424; № 20. – С. 439-441; № 21. – С. 460-464; Колесса Ф. О.Я.Кониський. Т.Шевченко під час вищого розцвіту його кебети до арешту його (1845-1847) // Записки НТШ. – 1895. – Т.ІХ. Кн.4. – С.31-34. – Рец. на кн.: О.Я. Кониський. Т.Шевченко під час вищого розцвіту його кебети до арешту його (1845-1847) // Зоря. – 1895. – № 5. – С. 89-91; № 6. – С. 113-115; № 7. – С. 135-136; № 8. – С. 155-157; № 9. – С. 174-177; № 10. – С. 194-196; № 11. – С. 212-215; № 12. – С. 233-234; № 13. – С. 251-253; № 14. – С. 274-275; Колесса Ф. О.Я.Кониський. Т.Шевченко в арешті (5.IV-23.VI.1847). // Записки НТШ. – 1895. – Т.ІХ. Кн.4. – С.34-37. – Рец. на кн.: О.Я.Кониський. Т.Шевченко в арешті (5.IV-23.VI.1847) // Записки НТШ. – 1895. – Т. V. Кн. 1. – С. 1-26.

37. Колесса Ф. О.Я.Кониський. Т.Шевченко в арешті (5.IV-23.VI.1847). // Записки НТШ. – 1895. – Т.ІХ. Кн.4. – С.34-37. – Рец. на кн.: О.Я.Кониський. Т.Шевченко в арешті (5.IV-23.VI.1847) // Записки НТШ. – 1895. – Т. V. Кн. 1. – С. 37.

38. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки НТШ. – 1897. – Т. VIII. – С. 3.

39. Листи в справі життєпису Тараса Шевченка. Листування з різними особами за 1892-1898 рр. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.127. – Арк. 125.

40. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя: У 2 т. – Львів: видавництво Наукового товариства імені Шевченка, 1898. – Т. 1. – 26 с.

41. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його. – С. 26.

42. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя. – Львів. 1898, Т. II – С. 174.

43. Грабович Г. Шевченко якого не знаємо. – К.: Критика, 2000. – С. 274.

44. Кониський О. Тарас Шевченко під час перебування його в Петербурзі (з 28 березня 1858 до червня 1859 р.). // Записки НТШ. – 1896. – Т. XIV. Кн. VI. – С. 1-24.

45. Перебендя О. [псевдонім Кониського Олександра Яковича] до Кримського. Лист 29 листопада [кін. XIX ст.] з Києва // ІР НБУВ. – Ф.XXXVI. – Оп.1. – Спр.541. – Арк. 2.

46. Перебендя О. [псевдонім Кониського Олександра Яковича] до Кримського. Лист 29 листопада [кін. XIX ст.] з Києва // ІР НБУВ. – Ф.XXXVI. – Оп.1. – Спр.541. – Арк. 1.

47. Смілянська В.Л. О.Кониський – біограф Т.Шевченка. – С. 38-39.

48. Кониський О. Тарас Шевченко в арешті (5 квітня – 23 червня р. 1847) // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – т. V. – С. 2.

49. Кониський О. Тарас Шевченко на першому засланні (1/13 червня 1847-17/29 жовтня 1850) // Записки НТШ. – 1896. – Т. XI. Кн. 3. – С. 1-62.

50. Кониський О. Тарас Шевченко на другому засланні (17/29 жовтня р. 1850 – 2/14 серпня р. 1857) // Записки НТШ. – 1896. – Т. XIII. – Кн. 5. – С. 1-76.

51. Кониський О. Т.Шевченко в дорозі з заслання (2 серпня 1857 р. до 27 березня 1858 р.) // Зоря. – 1896. – № 5. – С. 90-92; № 6. – С. 117-118; № 7. – С. 137-138; № 8. – С. 156-157; № 9. – С. 175-177; № 10. – С. 195-196; № 11. – С. 215-216; № 12. – С. 237-239; №13. – С. 256-258.

52. Грушевський М.С. Щоденник (1886-1894 рр.) / Упор. Л.Зашкільняк. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 1997. – С. 164.

53. Грушевський М. З ідеології Кирило-Мефодіївців // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 78-79.

54. Грушевський М. Пам'яті Олександра Кониського // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – т. XXXIX. – Кн. 1. – С. 6.

55. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVII. – Кн. 3. – С.22.

56. Возняк М. З приводу двадцятиліття „Кобзаря” в редакції В.Доманицького (листування В.Доманицького з І.Франком в 1903-1908 рр.) // За сто літ: Матеріали із громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття. – К.: ДВУ, 1930. – Кн. 5. – С. 272-273.
57. Антонович М. Олександр Кониський. – С.193-194.
58. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, Наукове Товариство ім. Шевченка, Бібліотека Українознавства. – Ч.4. – 1955.
59. Повне видання творів Шевченка. – Т. Х. Листи. – Чикаго, 1960. – С. 4.
60. Листи Т.Г.Шевченка. Копії 155 листів рукою Кониського та іншою рукою // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 278.
61. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – т. VIII. – С. 14-32; Кониський О. Проби улаштування до творів Шевченка // Записки НТШ, –Львів, 1897, – Т. 8 – С. 1-20, – Т. 7, – С. 1-22.
62. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – т. VIII. – С. 17
63. Кониський О. Не друковані поезії Т.Г.Шевченка. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – т. XXXIX. – С. 1-8.
64. Кониський О. Варіанти на декотрі Шевченкові твори // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXXIX. – С. 1-22.
65. Кониський О. Варіанти на декотрі Шевченкові твори // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXIII. – С. 1.
66. Кониський О. Недруковані поезії Т.Г.Шевченка // Записки НТШ. – XXXIX. – 1901. – С. 1-8.
67. Записи народних пісень, щоденник, матеріали до творчості Шевченка. Уривок зошита. Б/д. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 5.
68. Антонович М. Олександр Кониський. – С. 193.
69. Кониський О. Шевченко Т.Г. – художник // Зоря. – 1894. – № 5. – С. 97-106; № 6. – С. 121-127; № 7. – С. 145-151; № 8. – С. 169-177.
70. Смілянська В. О.Кониський – біограф Т.Шевченка. – С.38.
71. Кониський О. Время написания Шевченком картины «Катерина» // Киевская старина. – 1896. – № 7. – С. 1-2.
72. Кониський О. Т.Шевченко під час перебування його в Академії художеств (1838-1844) // Зоря. – 1894. – № 16. – С. 360-364; № 17. – С. 383-385; № 18. – С. 400-403; № 19. – С. 421-424; № 20. – С. 439-441; № 21. – С. 460-464.
73. Антонович М. Олександр Кониський. – С. 181.
74. Листи в справі життєпису Тараса Шевченка. Листування з різними особами за 1892-1898 рр. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.127. – Арк. 265.
75. Франко І. Про житє і діяльність Олександра Кониського. – Львів: Видавництво „Просвіта”, 1901. – Ч. 153. Кн. 6. – С. 35.
76. Тетерина-Блохин Д. Друзі Т.Г.Шевченка в житті і в останні дні його життя // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 3. – С. 63.
77. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський. – К., 1991. – 702 с.

В статтє исследується значення Александра Яковлевича Конисского в создании шевченковедения как принципиально новой отрасли научных исследований о Тарасе Григорьевиче Шевченко. Большое внимание уделено написанию А. Конисским первой научной биографии Т.Г.Шевченко: Тарас Шевченко-Грушевский. Хроника его жизни: В 2 т. – Львов: издательство Научного общества имени Шевченко, 1898-1901.

Ключевые слова: Александр Конисский, Тарас Шевченко, шевченковедение, биография, писатель, художник, монография.

The article researchts the role of Oleksandr Yakovitch Konyskyy in establishing Shevchenko studies as an independent area of scientific research about Taras Hryhorovych Shevchenko. Considerable attention is paid to the writing by O. Konyskyy the first wellgrounded biography of T.H. Shevchenko: Taras Shevchenko-Hrushivskyy. Chronicles of his life: In 2 v. – Lviv: publishing house of Scientific society nameb by Shevchenko, 1898-1901.

Keywords: *Oleksandr Konyskyy, Taras Shevchenko, Shevchenko studies, biography, writer, painter, monograph.*

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

„Розвиток сільського господарства Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історіографічний аспект”

У статті аналізується історіографічний аспект розвитку сільського господарства Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Автор характеризує науковий доробок кінця ХІХ – початку ХХ ст., даючи оцінку дослідженням, присвяченим вивченню агропромислового комплексу українського Правобережжя у контексті загального аналізу соціально-економічного розвитку російського та українського села. Важливим є аналіз праць щодо таких аспектів аграрних відносин, як землеволодіння, землекористування, використання найманої праці.

Ключові слова: Правобережна Україна, землеволодіння, землекористування, використання найманої праці.

Реформування аграрного сектора сучасної України викликає зростання актуальності вивчення періодів вітчизняної історії, які мають спільні риси з сьогоденням. Одним з таких періодів є кінець ХІХ – початок ХХ ст. Він характеризувався значними якісними змінами виробничих та соціальних процесів на селі. У цей час країна швидким темпом рухалася у бік ринкової трансформації усіх галузей економіки, у тому числі й сільського господарства.

Особливості розвитку сільського господарства, його вплив на соціальні процеси в українському селі протягом кінця ХХ – початку ХХІ ст. викликали неоднозначні оцінки та судження дослідників.

Проблеми розвитку сільського господарства Правобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. стали предметом вивчення значного кола дослідників, починаючи зі свідків тогочасних процесів і закінчуючи представниками історичної науки сьогодення.

Загалом історіографію з обраної теми можна умовно поділити на дорадянську, радянську та сучасну, кожна з яких має свої особливості.

У дореволюційний час увага дослідників сільського господарства Правобережжя була викликана швидким розвитком товарно-грошових відносин у цьому регіоні України та пов'язаних з ним змінами у соціально-економічному становищі селянства.

Праці цього періоду цінні перш за все тим, що їх автори були сучасниками досліджуваного періоду та могли залучати власні спостереження процесів, вводити до наукового обігу оригінальні джерела – власний досвід, статистичні дані, соціологічні опитування тощо.

Науковий доробок кінця ХІХ – початку ХХ ст. включає дослідження, присвячені вивченню агропромислового комплексу українського Правобережжя у контексті загального аналізу соціально-економічного розвитку російського та українського села, та праці, присвячені найрізноманітнішим аспектам аграрних відносин – землеволодінню та землекористуванню, використанню найманої праці.

© Ярославська Людмила Петрівна – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Серед узагальнюючих праць соціально-економічного характеру, в яких приділено певну увагу питанням розвитку сільського господарства Правобережної України на зламі XIX та XX ст., слід виділити дослідження В.І. Леніна [1], П. Маслова [2], М.К. Суханова [3] та інших.

Грунтовний матеріал щодо виробництва збіжжя, його ролі у економіці та добробуту населення Російської імперії та її українських губерній містять праці М.Ф. Анненського [4, 5] та Л.М. Маресса [6], вміщені у збірнику «Вплив врожаїв та хлібних цін на деякі сторони російського народного господарства». На основі всебічного аналізу статистичних даних автори подають цілісну картину стану виробництва, збуту та споживання зернових у країні.

Незамінною при характеристиці способу ведення господарства великими землевласниками є вміщена у цьому ж збірнику праця М.Ф. Анненського «Вартість виробництва хліба у приватновласницьких господарствах» [4]. Подаючи цілісну по імперії картину поширення відробіткової та ринкової систем ведення господарства, застосування поміщицькими господарствами власного та селянського реманенту, форм оплати праці найманих робітників тощо, автор здійснює групування губерній за різноманітними ознаками, що дозволяє прослідкувати розвиток та поширення товарно-грошових відносин у залежності від природно-кліматичних умов, виробничої спеціалізації регіонів, переважаючих форм землеволодіння та землекористування, віддаленості від ринків збуту тощо.

Цікавою щодо дослідження селянських господарств Правобережжя є праця Т.І. Осадчого «Земля та землевласники у Південно-Західному краї (на Україні, Поділлі та Волині)» [7]. На основі аналізу бюджетів автор здійснює групування селянських дворів Правобережжя та характеризує їх соціально-економічне становище.

Аналогічною є праця Я.Я. Полферова «Сільськогосподарські робочі руки (статистично-економічний нарис)» [8]. При аналізі ефективності функціонування селянських господарств автор також звертається до аналізу їх бюджетів та частки прибутків від продажу виробленої продукції та сторонніх заробітків. Але він переважно спирається на матеріали південних степових губерній України.

Також вагомим доробком у розробці проблеми життєдіяльності селянських господарств Правобережної України є праця М.І. Реви «Київський селянин і його господарство» [9].

Ринок збіжжя, участь у ньому поміщицьких та селянських господарств, тенденції його розвитку всебічно аналізуються у збірнику «Хлібна торгівля у Київській губернії» за редакцією І.Г. Черниша [10]. Це дослідження є важливим при вивченні рівня розвитку товарно-грошових відносин на селі напередодні Першої світової війни.

Вагомим доробком у дослідженні питання трудомісткості сільського господарства, оцінці трудових ресурсів та їх впливу на розвиток виробничих відносин є праця С.А. Короленка [11]. Його підрахунки кількості робітників, зайнятих у сільському господарстві, базуються на співвідношенні площі посівів основних культур, їх трудомісткості та наявної кількості робочих рук, якісно відрізняються від аналогічних досліджень, оснований на доповідях губернаторів.

При аналізі форм організації праці, виробничих відносин на селі, їх впливу на соціально-економічне становище поміщицьких та селянських господарств слід звернути увагу на праці Є. Варба [12], П.Ф. Кудрявцева [13], М.І. Тезякова [14]. Вони присвячені питанням використання найманої праці у сільському господарстві України кінця XIX – початку XX ст. і містять багатий фактичний та аналітичний матеріал, необхідний для створення цілісної картини функціонування товарних господарств.

Узагальнюючи науковий доробок кінця XIX – початку XX ст., можна сказати, що тогочасні дослідники зосереджувалися, як правило, більше на описовості явищ, ніж їх аналізі, їм притаманна нерівномірність висвітлення окремих сюжетів, недостатня аргументованість висновків. Поряд з цим засновані на статистичних даних

та польових дослідженнях праці представників дорадянської історіографії є незамінними для розуміння сутності процесів, що відбувалися у сільському господарстві Правобережної України впродовж окресленого періоду.

Протягом радянського періоду розвитку вітчизняної історичної науки розробка теми розвитку сільського господарства України та її Правобережжя набуває відмінних від попереднього етапу рис. Історики вивчають питання, пов'язані з розвитком агрокультури та агротехніки, еволюцією соціальних відносин на селі, культурно-побутовими умовами життя селянства тощо. Але головним напрямком досліджень стає класова боротьба селянства кінця XIX – початку XX ст. та його вклад у перемогу більшовиків в Україні. Поряд з цим, незважаючи на те, що майже усі праці радянських дослідників мають ідеологічне підґрунтя, вони є вагомим внеском у справу дослідження обраної проблематики.

Перш за все слід відзначити узагальнюючі колективні роботи з історії України та її народного господарства [15-17]. Вони охоплюють значне коло проблем, у тому числі й розвитку сільського господарства. За їх допомогою можливо скласти цілісну картину політичного, соціально-економічного та культурного життя українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. та місце у ньому сільськогосподарського виробництва. Особливо вагомим доробком є двотомна «Історія селянства Української РСР» [16]. Її авторський колектив ґрунтовно виклав стан розвитку сільського господарства України та соціально-економічне становище селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. Щодо теми нашого дослідження, у цій праці виділено такі особливості розвитку сільського господарства Правобережжя, як стійкість поміщицького землеволодіння, гостре селянське малоземелля, розвинута цукробуракова спеціалізація регіону.

Ґрунтовними працями, що охоплюють майже усі аспекти аграрних відносин в Україні загалом та на Правобережжі зокрема, є роботи А.В. Чайнова [18], С.М. - Дубровського [19, 20], С.М. Сидельникова [21], П.П. Телечука [22], В.П. Теплицького [23], С.П. Павлюка [24]. Автори традиційно виділяють Південно-Західний економічний район або українське Правобережжя як таке, що мало особливі риси розвитку сільського господарства. В ході ґрунтового аналізу аграрних відносин вони одноставні у висновку, що соціально-економічне становище селянства Правобережної України було особливо гострим, головною причиною чого був несправедливий поділ землі в ході реформи 1861 р., та у висновку, що правобережжя Дніпра було одним з передових регіонів Російської імперії за рівнем розвитку капіталізму у сільському господарстві.

У силу вимог компартійного керівництва СРСР та УРСР значна кількість історичних досліджень радянської епохи присвячена революційній боротьбі селянства. Це праці М.Н. Лещенка [25-29], Ф.Є. Лося [30-32], О.Г. Михайлюка [33, 34], І. Премислера [35], М.А. Рубача [36], С.П. Трапезникова [37] та інших. Аналізуючи передумови селянських виступів в Україні протягом 1890 – 1917 рр. ці автори всебічно аналізували соціально-економічне становище селянства. Слід визнати, що, попри усі ідеологічні настанови, вказані історики-аграрники змогли відтворити цілісну картину землеволодіння та землекористування, стану розвитку сільськогосподарського виробництва, розвитку сільськогосподарської техніки та технології.

Серед праць радянського періоду вітчизняної історіографії особливо виділяється монографія І.О. Гуржія «Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.» [38]. На основі ґрунтового аналізу статистичних даних, із залученням широкого кола архівних джерел автор зумів показати місце і значення українських губерній в економіці Російської імперії, у тому числі й її агропромислового комплексу. Поряд з цим автор виділив роль Правобережжя у сільськогосподарському виробництві країни.

Значним у дослідженні аграрної історії дореволюційної Росії, в тому числі її українських губерній, є доробок А.М. Анфімова [39-41]. Його праці присвячені функціонуванню поміщицьких та селянських господарств Російської імперії 1880 – 1900-х рр. Хоча А.М. Анфімов, торкаючись українських земель, більше уваги

приділяє південним губерніям, усе ж його висновки та узагальнення є цінними при оцінці ступеня розвитку товарно-грошових відносин на Правобережній Україні протягом указанного періоду.

Значна кількість праць радянських істориків присвячена виробничим відносинам на селі. Наймана праця як неодмінна ознака розвитку капіталістичних відносин стала об'єктом дослідження І.Г. Дроздова [42], Л.М. Іванова [43], А. Казакова [44], А.Я. Поріцького [45], А.В. Шестакова [46] та інших.

У ці ж роки поряд з узагальнюючими працями, присвяченими розвитку аграрних відносин у Російській імперії чи Україні в цілому, побачили світ наукові дослідження, безпосереднім об'єктом яких стають соціально-економічні відносини у правобережному українському селі. Зокрема, М.Н. Лещенко [26], Л.Г. Мельник [47], Д.П. Пойда [48], Л.І. Гайдай [49, 50], А.К. Буцик [51].

М.Н. Лещенко [26] та Д.П. Пойда [48] присвятили свої праці вивченню селянських рухів на Правобережній Україні у 1866 – 1900 рр. та під час Першої російської революції 1905 – 1907 рр. У своїх роботах автори значну увагу приділили дослідженню соціально-економічного становища селянства, як головної причини їх антиурядових виступів.

А.К. Буцик [51] здійснив аналогічне дослідження, але у рамках Київської губернії напередодні та під час Першої російської революції.

Л.Г. Мельник [47] розробляв проблему розвитку капіталізму у поміщицьких господарствах Правобережжя у 1860 – 1890-х рр. Він чітко визначив поступ цих господарств на шляху розвитку ринкових відносин та прискорення цих процесів у кінці XIX ст.

Л.І. Гайдай [49, 50] предметом досліджень мав капіталістичну еволюцію селянських господарств краю після 1905 р. до початку Першої світової війни. Серед ознак товарних селянських господарств він виділяв порівняно значне землеволодіння та землекористування, застосування удосконалених агрокультури та агротехніки, використання найманої праці.

Характеризуючи радянську історіографію теми розвитку сільського господарства Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст., можна стверджувати, що вона зробила вагомий внесок у розробку питань аграрної історії України. Саме в цей період з'являються ґрунтовні дослідження, засновані на вивченні значної джерельної бази, всебічному аналізі розвитку виробничих та соціальних процесів на селі протягом досліджуваного періоду.

Якісно новий етап у вивченні проблематики аграрної історії Правобережжя в кінці XIX – на початку XX ст. розпочався з проголошенням Україною державної незалежності.

На сьогодні існує низка робіт, присвячених загальним питанням історії України кінця XIX – початку XX ст. та українського села цього періоду. Це, насамперед, колективні праці «Аграрна історія України» [52] та «Історія українського селянства» [53], дослідження О.П. Реєнта [54], Ю.Є. Куценка [55], О.Г. Мороза і С.М. Злупка [56] та інших.

Багато наукових публікацій присвячені різноманітним аспектам історії українського села. Так, Н.Р. Темірова [57] зробила вагомий внесок у розробку тематики функціонування поміщицьких господарств. І.А. Фареній [58] займається історією кооперативного руху в кінці XIX – на початку XX ст. В.М. Шевченко [59, 60] та М.А. Якименко [61-64] активно розробляють питання, пов'язані із землеволодінням та землекористуванням, а також становленням фермерства в Україні протягом означеного періоду. І.В. Десятніков присвятив низку праць найманій праці у сільському господарстві України [65-67].

Серед історичних досліджень, присвячених безпосередньо аграрній історії Правобережжя, слід відзначити праці Л.М. Горенко та Ю.П. Присяжнюка [68]. Вони активно розробляють тему аграрної історії краю, зокрема проблеми розвитку поміщицьких господарств, соціально-економічного життя селянства, особливостей його ментальності.

В. Пашук є автором монографії «Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.)» [70], у якій частину присвячує сільськогосподарському робітництву.

Узагальнюючи доробок сучасної історіографії, слід зазначити, що її характерною рисою є об'єктивний підхід до явищ, що вивчаються, неупередженість та ідеологічна незаангажованість авторів, нове висвітлення начебто давно відомих сюжетів.

1. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – Т. 3. – М.: Госполитиздат, 1958.
2. Маслов П. Условия развития сельского хозяйства в России: Опыт анализа сельскохозяйственных отношений / П. Маслов. – СПб., 1903.
3. Суханов Н.К. К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России / Н.К. Суханов. – М., 1909.
4. Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах / Н.Ф. Анненский // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897.
5. Анненский Н.Ф. Цены на земледельческий труд в связи с урожаями и хлебными ценами / Н.Ф. Анненский // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897.
6. Маресс Л.М. Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве / Л.М. Маресс // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897.
7. Осадчий Т.И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Волыни) / Т.И. Осадчий. – К., 1899.
8. Полферов Я.Я. Сельскохозяйственные рабочие руки: (статистико-экономический очерк) / Я.Я. Полферов. – СПб., 1913.
9. Рева М.И. Киевский крестьянин и его хозяйство / М.И. Рева. – К., 1893.
10. Хлебная торговля в Киевской губернии / Под ред. И.Г. Черныша. – К., 1914.
11. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – Вып. V. Вольнонаёмный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях / Сост. С.А. Короленко. – СПб., 1892.
12. Варб Е. Наёмные сельскохозяйственные рабочие в жизни и в законодательстве / Е. Варб. – М., 1899.
13. Кудрявцев П.Ф. Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке Таврической губернии и санитарный надзор за ними в 1895 году / П.Ф. Кудрявцев. – Херсон, 1896.
14. Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии / Н.И. Тезяков. – Херсон, 1896.
15. Історія народного господарства Української РСР. У 3-х т., 4-х кн. – К.: Наукова думка, 1983.
16. Історія селянства Української РСР / За ред. В.А. Дядиченко, М.Ю. Брайчевського та ін.: у 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967.
17. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 кн. / За ред. Ю.Ю. Кондуфора та ін. – К.: Наукова думка, 1978.
18. Чаянов А.В. Избранные труды / А.В. Чаянов. – М.: Экономика, 1989.
19. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М. Дубровский. – М.: Наука, 1975.
20. Дубровский С.М. Столыпинская реформа. Капитализация сельского хозяйства в XX веке / С.М. Дубровский. – М.: Московский рабочий, 1930.
21. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980.
22. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973.
23. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні / В.П. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
24. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С.П. Павлюк. – К.: Наукова думка, 1991.
25. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття / М.Н. Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968.
26. Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1955.

27. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М.Н. Лещенко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956.
28. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1977.
29. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). / М.Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970.
30. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.). / Ф.Е. Лось. – К.: Госполитиздат УССР, 1955.
31. Лось Ф.Є. Революція 1905-1907 років на Україні / Ф.Є. Лось. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1955.
32. Лось Ф.Є. Робітничий клас України в 1907-1913 роках / Ф.Є. Лось. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962.
33. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914 рр. / Ф.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976.
34. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1901-1914 рр. / Ф.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976.
35. Премислер І. Революційний рух на Україні на початку XX століття (1900-1903 рр.) / І. Премислер. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958.
36. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А. Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1961.
37. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М.: Мысль, 1963.
38. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 років XIX ст. / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968.
39. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904 рр. / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1980.
40. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (Конец XIX – начало XX века) / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969.
41. Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг. / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1984.
42. Дроздов И.Г. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября / И.Г. Дроздов. – М.-Л.: Прибой, 1930.
43. Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. / Л.М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России. – М.: Изд-во АН СССР, 1961.
44. Казаков А. Экономическое положение сельскохозяйственного пролетариата до и после Октября: Опыт сравнительной статистики / А. Казаков. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1930.
45. Поріцький А.Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / А.Я. Поріцький. – К.: Наукова думка, 1964.
46. Шестаков А.В. Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России / А.В. Шестаков. – Т. 1. – М.: Красная новь, 1924.
47. Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки XIX ст.) / Л.Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1974.
48. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.) / Д.П. Пойда. – Днепропетровск, 1960.
49. Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906-1914 рр.) / Л.І. Гайдай // Український історичний журнал. – 1982. – № 7.
50. Гайдай Л.І. Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період столипінської аграрної реформи (1907-1914 рр.) / Л.І. Гайдай // Український історичний журнал. – 1978. – № 11.
51. Буцик А.К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції / А.К. Буцик. – К.: Вид-во Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, 1957.
52. Аграрна історія України / Панченко П.П., Славов В.П., Шмарук В.А. – К.: Просвіта, 1996.
53. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. / За ред. В.М. Литвина. – К.: Наукова думка, 2006.
54. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.) / О.П. Реєнт. – К., 2003.
55. Куценко Ю.Е. Специализированное производство развития капитализма в сельском хозяйстве (1861-1914 гг.: Украина, Россия и другие). Комплексная эколого-экономическая оценка систем / Ю.Е. Куценко. – К., 2001.
56. Мороз О.Г. Українське селянство у першій половині XX століття (Трагедія і героїзм) / О.Г. Мороз, С.М. Злупко. – Львів: Універсум, 1997.

57. Темброва Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003.
58. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / І.А. Фареній. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008.
59. Шевченко В.М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: дворянство / В.М. Шевченко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10.
60. Шевченко В.М. Еволюція приватної земельної власності на Правобережній Україні у 1906-1914 рр. (За результатами поточних досліджень) / В.М. Шевченко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8.
61. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1.
62. Якименко М. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906-1917 рр.: причини, зміст, наслідки / М. Якименко, О. Краснікова, Д. Селіхов // Економіка України. – 1997. – № 8.
63. Якименко М. Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861-1918 рр.) / М. Якименко, О. Краснікова // Економіка України. – 1999. – № 8.
64. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) / М.А. Якименко // Український селянин. – Вип. 3. – Черкаси, 2001.
65. Десятніков І.В. Використання найманої праці в селянських господарствах України кінця XIX – початку XX ст. / І.В. Десятніков // П'ятнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 10-27 березня 2004 р. / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2004.
66. Десятніков І.В. Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / І.В. Десятніков // Україна соборна: Збірник наукових статей. – Вип. 4. – Т. 1. – К.: Інститут історії НАН України, 2006.
67. Десятніков І.В. Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці XIX – на початку XX ст. / І.В. Десятніков // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова, 2004. – Вип. 8.
68. Горенко Л.М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України / Л.М. Горенко, Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: Сіач, 1996.
69. Присяжнюк Ю.П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) / Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 5.
70. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / В. Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001.

В статтє анализируется историографический аспект развития сельского хозяйства Правобережной Украины конца XIX – начала XX в. Автор характеризует научный задел конца XIX – начала XX вв, давая оценку исследованиям, посвященным изучению агропромышленного комплекса украинского Правобережья в контексте общего анализа социально-экономического развития российской и украинской села. Важным является анализ работ по таким аспектам аграрных отношений, как землевладение, землепользование, использование наемного труда.

Ключевые слова: Правобережная Украина, землевладения, землепользования, использования наемного труда.

“Agricultural Development of the Right-Bank Ukraine at the End of the 19th-the Beginning of the 20th centuries.: historiographical aspect.”

The historiographical aspect of the agricultural development on the Right-Bank Ukraine at the end of the 19th-the begging of the 20th centuries is analyzed in this article. The author gives the characteristic of the scientific work at the end of the 19th –the beginning of the 20th centuries, giving the valuation to the researches, dedicated to analyzing of the Ukrainian Right-Bank agricultural complex in the context of general analysis of the Russian and Ukrainian villiages' social and economical development.

Key-words: Right-Bank Ukraine, land-owning, land utilization, wage labour usage

ОСОБЛИВОСТІ КООПЕРАТИВНОЇ ФОРМИ ЗБУТУ ПРОДУКЦІЇ СЕЛЯНСЬКИМИ ГОСПОДАРСТВАМИ В УСРР У 20-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженню особливостей кооперативної форми збуту продукції селянськими господарствами в УСРР у 20-х рр. ХХ століття. У статті з'ясовується підприємницька діяльність селянського двору, котрий реалізовував через кооперацію товарні лишки, та його роль і місце у формуванні внутрішнього і частково зовнішнього ринку сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: селянське господарство, селяни, товари, ринок сільськогосподарської продукції, збут продукції.

Постановка проблеми. В економічній літературі та статистичних довідниках 20-х рр. мали поширення терміни «збут» та «постачання», які означали посередницьку торговельну діяльність кооперації. Кооперативна форма збуту забезпечувала реалізацію на ринку продукції селянських господарств, тобто спілка чи товариство укладало договір з ними на продаж того чи іншого товару, отож контракція виявилася однією з найпоширеніших організаційних форм товарного формування різної продукції. Кооперативне постачання села через систему споживчої або сільськогосподарської кооперації мало ситуативний характер, зумовлений ринковою кон'юктурою, сезонним циклом сільськогосподарського виробництва, попитом населення.

Метою дослідження є вивчення особливостей кооперативної форми збуту продукції селянськими господарствами та роль і місце селянського двору у формуванні внутрішнього та зовнішнього ринку сільськогосподарської продукції.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи кооперативну форму збуту селянської продукції, ми виокремлюємо два ключових моменти: по-перше, намагаємося з'ясувати підприємницьку діяльність селянського двору, котрий реалізовував через кооперацію товарні лишки, а по-друге, показати його роль і місце у формуванні внутрішнього і частково зовнішнього ринку сільськогосподарської продукції. Якщо користуватися офіційною теоретико-методологічною класифікацією, то об'єктом наукового аналізу є приватне селянське господарство, а предметом – його підприємницько-комерційна діяльність у формі кооперативного збуту.

Організаційне оформлення системи сільськогосподарської кооперації, а вона була основним посередником між селянами та ринком, відбувалося протягом 1922 р., тому її збутова робота розпочалася восени 1922 р., хоча голод 1921–1922 рр. деструктивно вплинув на формування справжнього ринку продукції селянських господарств. Наприклад, кооперативні товариства Богодухівського союзу сільськогосподарської кооперації протягом 1922/23 р. частково займалися хлібо-заготівлями для «Сільського господаря», але зосередилися на «кооперуванні цукрово-бурякових плантацій на комісійних умовах», а Валківський союз займався тоді заготівлями птиці та яєць [6, С. 28–29]. 21 листопада 1922 р. «Сільський

господар» налагодив закупівлю кліщини в Маріупольській окрузі [16. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 11–12], тобто відбувався пошук форм і методів заготівельно-збутової роботи кооперації із залученням до неї селянських господарств. У 1922 р. було законтрактовано 12,5 тис. цукрових буряків, у 1923 р. – 32,5 тис., у 1924 р. – 127,2 тис., у 1925 р. – 291 тис. десятин, а його комерційними заготівлями займалося 27 універсальних союзів, з них 10 буряківничих та 3250 кооперативних товариств [14, С. 8]. Кооперація уклала з селянами угоду на збут прядива, засіявши 1000 десятин коноплями та льоном, реалізувавши з врожаю 1924 р. 32 тис. пудів сировини [14, С. 11–13]. Для повноцінної посередницької діяльності кооперації бракувало коштів, а кооперативні товариства, членами яких були безпосередні виробники сільськогосподарської продукції – селянські господарства, не мали тоді належних промислових товарів, які б користувалися попитом. Недосяжні ціни на промтовари також гальмували товарообмін між селянськими господарствами та кооперацією – споживчою, кредитною, сільськогосподарською. У 1924 р. сільськогосподарські кооперативні товариства купили у селян 20 тис. пудів хмелю, що становило на той час половину його товарної частини [15, С. 43–45], а решту придбав приватний скупник.

Перша половина 20-х рр. була, з економічної точки зору, несприятливою для підприємницько-комерційної діяльності селянських господарств шляхом обміну (грошового або еквівалентного) власної продукції на промтовари в кооперативних товариствах. Захмарне зростання цін на промислові товари призвело до так званих «ножиць», тобто до кризи грошової системи і диспропорції. Протягом грудня 1921 – січня 1922 р. ціни на сільгосппродукцію (без жирів та м'яса) зросли у 24 рази, а на жири та м'ясо у 63 рази, на готові фабрично-заводські вироби у 83 рази, на предмети повсякденного вжитку у 111 разів [1, С. 47–48]. У листопаді 1922 р. трести підвищили ціни на сільгоспмашини та реманент на 35%, тому «Сільський господар» мав проблему з їх реалізацією. Якщо ціни на жито та пшеницю протягом листопада 1922 – лютого 1923 р. зросли на 53–69%, то на плуги, сіялки, молотарки на 145% [12]. Тому кооперація фактично призупинила матеріальне постачання села технікою. Весною 1923 р. ціни на сільгоспмашини виросли у 7 разів, на зернові культури удвічі [11]. Якщо раніше плуг коштував селянинові 10 пудів, то восени 1923 р. – 36 пудів хліба, чоботи відповідно 5–7 пудів та 83–250 пудів [3]. Восени 1923 р. державні трести знизили частково ціни на промислові вироби, але «ножиці» залишалися. У 1922/23 р. продовжувалася депресія внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, а купівельна спроможність селян була дуже обмежена. Наприкінці 1923 – початку 1924 р. спостерігалось зниження (до 26%) цін на продукцію державної промисловості, а на сільгосппродукцію вони збільшилися удвічі [8], але подолати розходження цін не вдалося.

Середина 20-х рр. для діяльності кооперації на селянському ринку сільгосппродукції характеризувалася відносною стабілізацією та поступовим опануванням окремих галузей. На ринку з'явилися нові кооперативні спілки фахової кооперації «Добробут», «Кооптах», «Плодоспілка», активізувалася діяльність районних спілок. Питома вага сільгоспкооперації в загальноукраїнському товарообігові досягла у 1924/25 р. 21%, а по окремих видах закупівель продукції селянських господарств значно вище [4, С. 96]. Через кооперацію відбувалося постачання на село 75% тракторів [4, С. 96]. За звітними матеріалами «Сільського господаря», кооперація купувала основну частину селянського хмелю [13, С. 17], але саме вона була для села основним провідником цієї високотоварної і прибуткової продукції.

Друга половина 20-х рр., тобто 1925–1929 рр., виявилася в економічному сенсі найстабільнішою, незважаючи на частковий недорід 1924 та 1928 років, що загалом позитивно вплинуло на функціонування системи кооперативного збуту продукції селянських господарств. Ним займалися, хоч і неспіврозмірно, усі види кооперації. Споживча кооперація, яка мала у 1925/26 р. 8112 товариств, делегувала заготівельні функції 4363, які купили різної сільгосппродукції на суму 94,7 млн. крб., з них в селянських та колективних господарствах Лівобережжя –

56,5 млн. крб., Степу – 32,7 млн. крб., решту – Правобережжя та Полісся[5, С. 112].

Ємність м'ясного ринку в УСРР була значною, не кажучи про зовнішні ринки, але його поповнення залежало від декількох факторів. В архівному фонді «Добробуту» є звіт м'ясного відділу з жовтня 1924 по січень 1926 р., у якому зазначено, що тваринницька галузь в Україні була представлена переважно робочою і молочною худобою, менше – м'ясними породами. Сезонність у реалізації м'яса є показовою для селянського господарства. Якщо восени його продавали від надлишку, особливо живою вагою, позаяк завершувався період літньої відгодівлі молодняка, то весною від необхідності або для торгівлі свининою. Реалізація худоби була малоліквідним товаром, почасти вимушеною. За січень – березень 1927 р. реалізація худоби становила 3% у прибутках селянських господарств, протягом жовтня – грудня – 9,3%, а у першій половині 1928 р. частка прибутку від м'яса досягла 14,2%[2, С. 172], хоча тоді спостерігалася тенденція вимушеного збуту худоби, щоб уникнути надмірного оподаткування. Позначилася жорстка політика розкурчування та хлібозаготівель.

Селянин намагався продати худобу не державним та кооперативним заготівельним органам, а приватним підприємцям, тобто уникнути посередництва. Саме від продажу худоби приватнику він одержував у січні – березні 1927 р. 33%, а односельцям чи сусідам по регіону – 59,3% прибуткового надходження від збуту. Приватник-перекупник та селянин-неторговець були основними споживачами живої худоби селянських господарств. На Поліссі їхня частка від продажу живої худоби становила у січні – березні 99%, у квітні – червні – 100%, липні – вересні – 100%, жовтні – грудні – 100%, на Правобережжі у січні – березні 1927 р. – 95,2%, у квітні – червні – 95,9 %, у липні – вересні – 95,4%, у жовтні – грудні – 96,8%[2, С. 172]. Відсоток прибутку селянських господарств від продажу живої ваги саме цим двом «контрагентам», тобто споживачам, майже не змінився протягом наступного 1928 р., хоча на Лівобережжі він був на відсотків десять меншим. Незалежно від рівня забезпечення землею селянських господарств частка надходжень до сімейного бюджету від продажу живої худоби була майже однаковою для всіх соціальних категорій селянства.

Кооперативна форма збуту протягом другої половини 20-х рр. почала набувати адміністративно-примусового характеру, тому що спілки і товариства діяли згідно з планом заготівель. Він стосувався усієї УСРР, а виконанням займалися конкретні кооперативні спілки, які щомісяця видавали товариствам наряди. За три квартали 1927/28 р. 64% обсягу м'ясозаготівель виконали 5 союзів, а решту дали 13 союзів, які почасти купували м'ясо на базарах [16. – Ф. 290. – Оп. 7. – Спр. 37. – Арк. 65–66]. Селяни, котрі час від часу здавали худобу, відслідковували ціни, з'ясовували вигідність та своєчасність її продажу. Якщо бідніші, а інколи і середняцькі господарства активно збували робочу чи продуктивну худобу, то заможніші охоче її купували. Таким чином, заростала частка прибутковості саме за рахунок продажу фізичним особам, а не кооперації. Ціни на худобу в 1926 р. суттєво зросли, хоча 1925–1926 рр. були стабільними, тому збільшився і попит на худобу. Якщо у 1925 р. пара волів коштувала 184 крб., то у 1926 р. – 273 крб., кінь – 104 крб. та 165 крб., корова – відповідно 60 крб. у 1925 р. та 92 крб. у 1926 р. [9, С. XX]

Селяни, судячи з кількості заготовленої худоби та обсягів м'ясозаготівель, відвозили певну частину на ринок, але їх реалізація не була тією продукцією, яка визначала б напрямок приватного бізнесу. Протягом 1925/26 р. було заготовлено 245 тис. голів худоби (волів, корів, телят), з них 61 тис. придбав «Добробут»[7, С. 3]. Свиней було куплено 98 тис., у тому числі кооперативною спілкою «Добробут» – 12 тис., хоча в селянських господарствах їхня кількість сягала декількох мільйонів. Кооперація заготовила 5477 овець та ягнят, з них на внутрішній ринок відправили 1040, до союзних республік – 4437[7, С. 6], тобто купували за внутрішніми заготівельними цінами, а згодом вивозили. Через систему «Добробуту» було заготовлено у 1925/26 р. 26,2 т м'яса, а на внутрішній ринок вивезли лише 12 т [7, С. 8], решту – поза Україну. Кооперативні товариства «Добробуту» купили у

селян 2 т сала, реалізованого переважно в Україні. Необхідно зазначити, що основним ринком збуту м'яса були міста РСФРР, які споживали разом 65% заготовленого в Україні м'яса, а на експорт відвантажували лише 4% [16. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 764. – Арк. 4–5].

Два фактори суттєво впливали на ринок м'яса: ціни та напівнатуральний уклад життя селянського двору. Між приватними та кооперативними цінами на свіжу яловичину відмінність була малопомітна. У жовтні 1926 р. на Поліссі за кілограм приватник брав 54 коп., у жовтні 1927 р. – 57,5 коп., а в кооперації – 52,5 коп. [10, С. 22–23]. Існувала різниця між цінами в окружних містах та по селах. Приватник, а ним міг бути селянин-підприємець, продавав у місті яловичину на 10–12 коп. дорожче від сала. Свіжа свинина на приватному ринку Полісся в містах коштувала тоді від 62 до 66 коп. за кг, а по селах від 42 до 56 коп. [10, С. 22–27]. Приватні і кооперативні ціни на м'ясо не стимулювали збільшення на ринкові його маси, а з іншого боку, селянський двір вирізнявся відносно високим рівнем внутрішнього споживання м'ясопродуктів та жирів загалом.

Отже, підсумовуючи особливості продажу селянами живої худоби та свіжого м'яса, сала у 20-х рр., слід виокремити зростання цін на цей товар, а також зростання обсягів збуту через кооперативну систему. Специфіка полягала в тому, що серед живої худоби, яка відчувалася на ринок, переважала вибракувана частина, яка втратила продуктивну здатність.

Господарсько-підприємницька діяльність селянського двору не обмежувалася лише збутом живої худоби та м'яса, а реалізацією іншої продукції тваринництва – зокрема молочної. Для цієї галузі селянського сімейного підприємництва передбачалася наявність продуктивної худоби, тобто корів.

Більше третини селянських господарств в УСРР не мали корів, отже, були потенційними покупцями молочної продукції, а дві третини займалися її продажем на ринку та кооперації. Половина господарств, які мали одну корову, фактично не впливали суттєво на формування внутрішнього ринку молочної продукції, а високотоварними були господарства з двома коровами. Молоко та молочні продукти посідали в загальній продукції села 26–28%, а м'ясо 41–52% [2, С. 15], тобто рівень товарності цих двох ключових видів продукції тваринництва помітно вирізнявся.

Наявність корови в селянському господарстві свідчила про його функціональну та соціальну повноцінність, а про власника судили за його дбайливим ставленням до корови, яку вважали годувальницею родини. В Україні корова давала 67 пудів молока, а підрахунки показали, що навіть 100 пудів молока на рік не забезпечували її рентабельності [16. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 1695. – Арк. 176]. Молоко серед планових заготівель системи сільськогосподарської кооперації посідало у 1927/28 р. 60%, у 1928/29 р. 65% [16. – Ф. 290. – Оп. 7. – Спр. 19. – Арк. 118], тобто кооперативні товариства виявляли активність, купуючи його у селян. Половина молокопродуктів, за підрахунками фахівців 20-х рр. [4, С. 101], реалізовувалася у роздріб. На 1 липня 1927 р. було кооперовано лише 3,9% корівних господарств, а через систему кооперації збувалося 21,5% товарних лишків молокопродукції, з них молока – 5,9% [16. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 1173. – Арк. 6], решту селяни збували самостійно на ринку.

Молоко було продуктом харчування і сировиною для виготовлення вершкового масла, сметани, твердих сирів, які мали попит на внутрішньому і зовнішньому ринках, а ціни мали мотиваційну силу, стимулюючи селянські господарства до підприємницької діяльності. Для виготовлення одного пуда масла потрібно було 24 пуди молока, а для одного пуда сиру – 10 пудів молока [16. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 292. – Арк. 10]. Якщо корова давала 67 пудів молока на рік, то однокорівне селянське господарство могло виготовити три пуди сиру, тому його товарним збутом займалися забезпечені коровами двори, які спеціалізувалися на цьому виді продукції. Ціна одного кілограма вершкового масла у три–п'ять разів перевищувала вартість м'яса.

За таких умов селянське господарство, яке спеціалізувалося на молокопродукції, намагалося самостійно збувати масло, хоча кооперативна ціна також влаштувала. Селян не влаштовували методи заготівель, особливо наприкінці 20-х рр., коли система контрактації поступилася подвірному доведенню заготівельних планів. Пересічно кооперативні ціни не падали нижче 2 крб. за кілограм. На 1 січня 1926 р. «Добробут» заготовив 73,6 тис. пудів масла та 15 тис. пудів [16. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 66]. Попит міст України на вершкове масло у 1927/28 р. становив від 20 – 30 тис. пудів, а «Добробут» міг дати 92 тис. пудів [16. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 1025. – Арк. 493]. Протягом 1928/29 р. було придбано 2309 т масла [16. – Ф. 325. – Оп. 1. Спр. 764. – Арк. 4–5], а за 9 місяців 1929 р. 2860 т [16. – Ф. 290. – Оп. 7. – Спр. 19. – Арк. 159], відтак кооперація забезпечувала 58% маслозаготівель. Три кооперативні спілки (Волинська, Поліська та Мелітопольська) реалізували 56% всієї кількості заготовленого масла.

Кооперативним збутом яєць, гусей, курей займалося Всеукраїнське товариство по збуту та експорту продукції птахівництва (Кооптах), а також кооперація загалом. Птахівництво традиційно вважалося додатком селянського двору, а не комерційною сферою, однак створення в Україні кооперативних фахових товариств надало цій галузі підприємницького спрямування. Організований продаж яєць кооперації фактично розпочався у 1923 р. через мережу Вукоопспілки, яка заготовляла 106 вагонів, у 1924 р. – 520 вагонів, а «Сільський господар» – 43 вагони. Протягом 1924 р. споживчою кооперацією було заготовлено 49,1 млн., сільськогосподарською – 3,5 млн., Кооптахом – 35,1 млн., а приватником продано 13 млн. яєць. У 1924/25 р. товариства споживчої кооперації заготовили 73 млн., сільськогосподарської – 43,2 млн., Кооптах – 54,3 млн., приватний сектор – 47 млн. яєць [16. – Ф. 308. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 84]. Заготівлею яєць по селах займалися первинні кооперативні товариства, їх доставкою – діти, особи похилого віку, тобто так звані корзинщики. Закупівлю яєць здійснювали у 1925 р. 2519 споживчих і 1333 сільськогосподарських товариств [16. – Ф. 308. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 121]. Питома вага Кооптаху серед союзних заготівель яєць становила у 1923 р. 9,1%, у 1924 р. – 14,4%, у 1925 р. – 17,6%, у 1926 р. – 21,2%, а в Україні 23,1% у 1923 р., 46,8% – у 1924 р., 40,5% – у 1925 р., 52,1% – у 1926 р. [16. – Ф. 308. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 82]. За 1927 р. було відправлено за кордон 1724 вагони яєць [16. – Ф. 308. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 150].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Кооперативна форма збуту продукції селянських господарств, яка здійснювалася через товариства, а також за договорами (контракт, контрактація), була поширеною системою сільськогосподарського бізнесу селян, котрий стосувався виробництва, заготівель та продажу їхньої продукції. Контрактацією, тобто системою договорів кооперативних і державних організацій з безпосередніми виробниками, був охоплений збут буряків, технічних культур протягом першої половини, а з другої половини 20-х рр., незважаючи на посилення адміністративно-примусового характеру так званого заготівельного плану, кооперативний збут відігравав важливу посередницьку функцію між ринком та товаровиробником – селянськими господарствами.

1. VII Всеукраїнський съезд Советов 10–14 декабря 1922 г.: Стенографический отчет. – Х., 1922

2. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929.

3. Коммунист. – 1923. – 25 октября.

4. Кононенко К. С.-хг. кооперація в 1925–26 году // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1

5. Кооперація на Україні в 1925–26 році: Статистика України. № 148. – Х., 1929.

6. На місяцях. По с.-г. союзах Харківщини // Сільський господар. – 1923. – № 8-9.

7. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. Статистика України № 113. – Х., 1927.

8. Повышение цен на с.-х продукцию // Экономическая жизнь. – 1924. – 24 февраля.

9. Рух цін на Україні в 1926 р. Статистика України. – Х., 1928.

10. Рух цін на Україні в 1926–27 р. Статистика України. № 158. – Харків–Полтава, 1929.

11. Рынок предметов широкого потребления // Украинский экономист. – 1923. – 15 марта.
12. Сільський господар. (Беседа с председателем правления Любченко // Украинский экономист. – 1923. – 15 марта).
13. «Сільський господар». Вдчит за 1925/26 операційний рік. – Х., 1927.
14. Стопневич Б. Що зроблено с.-г. кооперацією в 1924–25 році // Сільський господар. – 1926. – № 1.
- 15 Черненко Т. Сировинні операції «Сільського господаря» // Сільський господар. – 1926. – № 1. – С. 43–45.
16. ЦДАВО України.

Статья посвящена исследованию особенностей кооперативной формы сбыта продукции крестьянскими хозяйствами в УССР в 20-х годов XX века.

В статье рассматривается предпринимательская деятельность крестьянского двора, который реализовывал через кооперацию товарные излишки, его роль и место в формировании внутреннего и частично внешнего рынка сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: крестьянское хозяйство, крестьяне, товары, рынок сельскохозяйственной продукции, сбыт продукции.

The paper suggests characteristics of the cooperative form of marketing peasant farms in the USSR in the 20-ies of XX century.

The article deals with entrepreneurship farm, which was implemented through the cooperation of trade surplus, and its role and place in the formation of internal and partly external market for agricultural products.

Keywords: farm, farmers, products, market selskohozyaystvennoy product marketing.

НАУКОВІ ГІПОТЕЗИ В ҐРУНТОЗНАВСТВІ XIX ст.

У статті проаналізовано процес становлення та розвитку гіпотез про походження ґрунту як основоположної проблеми в науковому ґрунтознавстві.

Проблема походження ґрунту, його еволюції, властивостей є першочерговою у науковому ґрунтознавстві. У самостійну наукову галузь ґрунтознавство оформилося у другій половині XIX ст., хоч теоретичні і практичні навички з використання та дослідження ґрунтів формувалися протягом тисячолітньої історії. Генезис наукового знання про ґрунти, виникнення наукових теорій та концепцій і складає історію ґрунтознавства, фіксує якісні зміни наукового аналізу, визначає етапи його розвитку. Тому при вивченні історії становлення та розвитку ґрунтознавства для науковця неабиякий інтерес становить аналіз гіпотез про походження ґрунту, їх еволюцію в часовому зрізі.

Метою даної статті є висвітлення процесу формування та розвитку наукових гіпотез про походження ґрунту як однієї з головних проблем ґрунтознавства.

Оскільки у XIX ст. Україна перебувала у складі Російської імперії, дослідження її ґрунтового покриву здійснювали видатні російські вчені, котрі вивчали ґрунти Центральної та Європейської частини Росії. Наукове пізнання ґрунтового покриву України у складі Російської імперії розпочалося із класичних досліджень В.В.Докучаєва, котрий, працюючи над книгою „Русский чернозем“, мандрував степами України, а в 1888–1889 рр. здійснив суцільне обстеження ґрунтів Полтавської губернії і склав десятиверстову карту ґрунтів та 16 томів пояснювального тексту до неї. Українські території привертати особливу увагу дослідників багатством своїх ґрунтів. Разом з тим, талановиті представники української науки поповнювали і продовжували надбання російських ґрунтознавців. У експедиції В.В.Докучаєва по дослідженню ґрунтів Полтавської губернії брали участь такі талановиті науковці, як В.Вернадський, К.Глінка та ін.

Загалом, у період наукового осмислення накопичених експериментальних даних над формуванням гіпотез про утворення ґрунту працювала велика плеяда відомих науковців того часу. Найбільшої уваги заслуговують гіпотези Гюльденштенда (1787), Палласа (1779), Германа (1836-1837), Еверсмана (1840), Гюо (1842), Мурчисона (1842 і 1845), Черняєва (1845), Ейхвальда (1850), Петцгольда (1851), Борисяка (1852), Вангенгейма фон-Квалена (1853), Пахта (1856), Людвіга (1862), Романовського (1868), Рупрехта (1866), Богданова (1871), Карпінського (1873). Гіпотези згаданих авторів можна об'єднати в три основні групи: одні автори допускають водне походження чорнозему російських територій, другі – болотне, треті – рослинно-наземне.

Основоположником гіпотези морського походження чорнозему вважають Палласа. Описуючи ставропольські степи ще 1799 р., він відмічав, що вони залягають на особливій мулуватій землі; у повітрі з неї виділяється сіль, яка і надає тамтешнім водам солоного смаку. Ця підстилка (мулувата, солона земля) рівнини (ставропольські степи), очевидно, родючої і вкритої густою травою, насправді, мабуть, є морським мулом. Але оскільки ця одноманітна рівнина лежить вище низовин Манича і більше покрита рослинністю, ніж каспійський степ, який ко-

---

© Курок Олександр Іванович – професор, ректор Глухівського національного педагогічного університету ім. О.Довженка.

лись був під морем, і при цьому вкрита товстим шаром чорної жирної землі та всюди поросла травою, то можна пояснити різницю припущенням, що ця рівнина була колись незмірним очеретяним болотом, яке тягнулося по давньому морському берегу, коло тодішніх гирл Кубані, або вона являла собою низовину, що періодично затоплювалася морем, подібно до сучасних низовин по берегах Каспійського моря. Під поверхнею моря відкладався мул, багатий на сіль, який потім, при відступі моря, вийшов на поверхню, де й утворився товстий шар чорної землі, внаслідок гниття маси очерету і рослин. Справді, ця чорна земля, як зазначає В.В.Докучаєв, більше схожа на ґрунт, що походить з морського мулу, ніж з перегною, який утворюється в лісах; до того ж ніде немає навіть найменших слідів, котрі б указували на існування тут будь-коли лісів [8, с. 442].

Послідовником гіпотези Палласа був не менш відомий дослідник територій Росії – Р.Мурчисон, який писав: „Дуже природно припустити, що при зупинці руху північних валунів на південь дно (льодовикового) моря, звільнене від впливу руйнуючих сил, повинно було вкриватися тонким мулом, подібним до того, який часто знаходиться на лоні вод, далеко від дії швидких течій”. „Якщо, – продовжує автор, – утворення чорнозему морське, то ми вважаємо значною мірою правдоподібним, що він міг виникнути від розмиву і руйнування чорної юрської сланцюватої глини, такої одноманітної, за її кольором, у північній і центральній Росії. Звернувшись до геологічної карти, легко переконатися, що ця сланцювата глина мала колись незрівнянно більше поширення і, утворюючи верхній шар, піддавалася дії сильних водних течій, які несли на південь північні уламки. Такі течії могли відносити юрську глину, яку вони містили в собі у розведеному стані, до найдальших місць поширення їх впливу, викидаючи її далеко за південною межею рознесення північних валунів” [6, с. 550].

Ідею про морське походження чорнозему на території Російської держави підтримував ще у 1951 році Петцгольдт, який уважав цей ґрунт за „утворення найновішого геологічного періоду”. На його думку, саме чорнозем виникнув із морського мулу, який залишився після відступу Чорного і Каспійського морів. Мінеральні речовини для утворення згаданого мулу дали пісковики третинної і крейдяної формацій, які складали тоді морське дно і піддавались руйнуванню від дії вод. Організми ж, які жили в морських водах, переважно тварини, дали можливість утворитися гумусу [2, с. 342].

Свою думку Петцгольдт обґрунтував так: заляганням і великим рівномірним поширенням чорнозему на поверхні тих місцевостей, по яких річки і тепер стікають до названих морів; при мінералогічному дослідженні чорнозему в ньому виявляються уламки різних пісковиків і піщинки, які, мабуть, виникли від руйнування цих порід; „між кварцовими уламками виявилось кілька таких, які при старанному дослідженні показали вміст скам'янілих форамініфер, а в деяких випадках були навіть переповнені залишками цих тварин”; нарешті більший вміст у ньому азоту, а також безформність цих органічних залишків, у яких не можна помітити сліди рослин [2, с. 342-343].

Проаналізувавши поширені на той час гіпотези і визнавши їх не достовірними, академік Ейхвальд відмічав: „залишається, отже, припустити одне найновіше походження чорноземів з боліт і тундри, які були населені мікроскопічними рослинно-тваринами... і на яких росли низькі чагарники з родини хвойних дерев, осока, злаки, очерет, бодяга і взагалі всі болотні рослини. При поступовому піднятті над рівнем моря величезної смуги землі у південній Росії болота поступово висихали, гниття рослинних залишків, які були в них, проходило повільно, і через це – повністю; так, що всі рослини, які не мали, мабуть, товстих деревних стовбурів, не залишили ніяких решток після себе, тим більше, що теплий клімат тодішнього часу міг дуже сприяти руйнуючому впливу атмосфери і що болотна вода не мала окремляючої властивості; тому деревні стовбури не просочувались кремнеземом і не зберігались, як у землистих шарах інших гірських формацій. Вони повинні були згнити вже через те, що лежали тривалий час у воді; проте, вірогідніше, що на

болотах росли лише чагарники, які ще скоріше могли зникати від руйнуючих дій повітря і води” [9, с. 237].

При цьому автор висловлював думку, що вода боліт, просочуючись із часом у підґрунтя, зовсім зникала з поверхні, „залишаючи на ній мулюватий шар чорнозему, який потроху збільшувався і містив у собі самі кременисті тваринно-рослинні види.., а якщо спочатку в болотах водились прісноводні черепашки і комахи, то вони згодом, при сильному гнитті, повинні були поступово зникнути, не залишивши ніяких слідів; але від слизняків і водних комах виникли азотні складові частини чорнозему” [9, с. 237].

Академік Ейхвальд наводив такі міркування на користь висунутої болотної гіпотези: „Ще в часи Геродота південь Росії являв собою велику кількість непрохідних боліт, – величезні прісноводні озера і ліси там, де тепер степ голий або вкритий чорноземом, що виник, безперечно, внаслідок знищення цих прісноводних озер і лісів, що їх оточували...”, „У деяких місцях південної Росії чорнозем схожий на торф, а в Гродненській і Мінській губерніях він явно походить з нього”. Саме поширення чорнозему далеко від морських берегів пояснює його болотне походження: „чим далі він від них, тим родючіший. На всьому просторі від Саратова і Царицина до Астрахані, вздовж усього північного берега Каспійського моря, ніде не видно чорнозему”. Та і взагалі „чорнозем найбільш розвинутий і відзначається особливо товстим шаром і найбільшою родючістю там, де лежить між двома річками, в низовинних місцях, в яких звичайно основу його становить глинистий або мергельний шар, важко проникний для води”. Нарешті, походження чорнозему з боліт доводиться його мікроскопічним дослідженням, він містить у собі не тільки кременисті рослинно-тваринні, але різні найдрібніші рослинні частинки, головний незруйнований склад болотних рослин взагалі і торф’яних рослин південної Росії особливо [9, с. 230-241].

Ідею утворення чорнозему, подібну до погляду Ейхвальда, проводить у своїй роботі і професор Борисяк [1], ґрунтуючись на положенні, що між сучасними утвореннями найближче за своїм габітусом підходить до степового чорнозему чорний мул, який осідає в болотах і озерах. Він стверджує, що наш чорнозем виник з прісноводних боліт і озер, „і це припущення тим вірогідніше, що в колишні часи, при найбільшому поширенні (у теперішніх чорноземних степах) вод, найбагатшій рослинності, при сприянні волого-теплого клімату, утворення і нагромадження чорного мулу проходило значно зручніше, ніж тепер” [1, с. 51-52]. При цьому підкреслюється, що сучасний чорнозем „не можна уподібнювати ні з торфом (болотним), ні з перегноем”, продуктом згнивання рослинності на суші [1, с. 53, с. 62-63]: „мулюватий (чорний) суглинок, що виник після закінчення висихання озер і боліт, від впливу змін повітряних мас, нової земної рослинності, розпушуючись і поступово перероблюючись у справжній чорнозем, подібно до того, як перед нашими очима мулюваті ґрунти, які виникли від висихання озер, самі по собі перетворюються в родючі” [1, с. 64].

На користь болотної гіпотези проф. Борисяк наводить ще таке: „Тому, хто уважно спостерігав чорнозем на великих просторах, мимоволі спаде на думку, що рівномірне змішування частинок, які складають чорнозем, відокремлення їх від грубих гальок, могло статися тільки за допомогою води” [4, с. 48]. „Проте, спостерігаючи спосіб поширення чорнозему, скоріше можна бачити, що він утворився не з одного якогось водоймища, що мало певні окраїни, але в багатьох невеликих, близьких один від одного басейнах; далі часто змінювана товщина його і сам склад вказують, що він утворювався не у вигляді чисто водного осаду, а у вигляді мулоподібної речовини, що залишається після висихання озер і боліт. У центрі площі, яку займає чорнозем, саме там, де, мабуть, існувало більше боліт, там і глибина його більша” [1, с. 66].

Інше висвітлення болотної гіпотези дав у 1853 році Вангенгейм фон-Квален, яке коментує В.В.Докучаєв. Відмічається, що якби світова катастрофа захопила на шляху з півночі на південь величезні маси мулу, твані, торфу та інших гниючих

рослинних речовин, перетерла б їх якомога тонше і перемішала з мінеральними частинами самого потоку і все це перенесла б на південь, то немає ніякого сумніву, що з цієї суміші утворився б справжній чорнозем і, як більш легка частина, осів би на поверхні; і тоді нам не було б потреби вдаватися ні до чорної юри, ні до глинистого сланцю [4].

Прихильником поглядів Ейхвальда і Борисяка став у 1862 році Рудольф Людвіг, який зазначав: „Якщо торф'яні поклади, завдяки збезлісенню місцевості і одночасно порушенню підґрунтя, зупиняються в своєму розвитку, то вони перетворюються в суху пухку речовину, яку атмосфера поступово руйнує. Таким чином, з торфу утворюється багатий на гумус ґрунт, який з часом стає дуже родючим і придатним до землеробської культури... Подібні, багаті на гумус, ґрунти є в Росії всюди, де високі болота після вирубування лісу стали сухими, – вони відомі під назвою чорнозему” [2, с. 109].

Останнім захисником гіпотези болотно-прісноводного утворення чорнозему був професор Г.Д. Романовський, який спостерігав у чорноземі залишки молюсків, глину і рослинні залишки. Це перше відкриття суходільних і прісноводних молюсків у чорноземі середньої Росії, на думку дослідника, прямо доводить, що чорнозем утворився з моховитих і болотних рослин, бо знайдені роди ще й тепер є і властиві вологим місцям та стоячим прісним водам. Перемішаність верхнього чорнозему з глиною доводить, що згнилі рослинні залишки іноді вкривались землею, яка наносилась весняними розливами і неглибокими, але широкими течіями, що проходили по болотних низовинах під час весняних і дощових повеней, і змішували рослинні залишки і самі рослини з глинистими та піщаними частинками. „Оскільки, – робить висновок Романовський, – перегнійна органічна речовина чорнозему дуже тонко розподілена в його масі, то треба гадати, що в болотах росли переважно рослини трав'янисті й клітчаті, такі, як болотні хвощі, конфе́рви, бодяги, латаття, осока, очерет, мох та ін.” [7, с. 484-485].

Аналізуючи докази, які наводяться на користь морського і болотно-озерного походження чорнозему, В.В.Докучаєв зазначає:

1. *Щодо морського походження чорнозему.* На величезних площах Європейської Росії чорнозем всюди являє собою цілком однорідний склад (Странгвейс і Мурчісон). Чорнозем поширений у Європейській Росії головним чином на південь від північної межі чорних юрських глин. Одного разу на поверхні чорнозему спостерігався (Мурчісон) північний валун, а іншого разу в самому ґрунті (чорнозем) знайдені осколки пісковика і уламки форамініфер (Петцгольдт).

2. *Щодо походження чорнозему з озерно-болотних відкладів.* З усіх сучасних утворень „чорний мул боліт і озер” за своїм габітусом найближче підходить до степового чорнозему, а в Гродненській і Мінській губерніях чорнозем явно підходить до торфу (Ейхвальд). Чорнозем цілком позбавлений домішки грубих частин (гальок); подібно до болотного мулу він складається з цілком однорідних завжди дрібних частин. Чорнозем залягає лише там, де ґрунт мало проникний для води (Ейхвальд). Взяті з двох місцевостей зразки чорнозему виявились такими, що містять у собі кілька видів діатомових (Ейхвальд), фітолітарії, прісноводних і наносних черепашок (Романовський). Болота й озера були поширені колись по степах значно більше, ніж тепер (Ейхвальд і Борисяк).

На думку В.В.Докучаєва, одні з цих положень фактично неправильні, інші природніше пояснюють „рослинно-наземне” походження чорнозему; нарешті, останні само по собі безпідставні.

Жодне з існуючих обґрунтувань розглядуваних гіпотез не може вважатися хоч скільки-небудь стійким, ці погляди суперечать усім найістотнішим особливостям нашого чорнозему [2, с. 347-348].

За словами професора Борисяка, вже здавна існувала в Малоросії „загальнонародна думка про походження чорнозему від загнивання рослин (степових), при сприянні атмосферних впливів і від замішування перегною, який утворився, з пухкими суглинками підґрунтя” [1, с. 43]. Ще раніше про той же народний погляд

говорив і Мурчісон [6]; ту саму думку з цього питання доводилось не раз чути, як зазначав В.В.Докучаєв, у найрізноманітніших куточках чорноземної Росії [4, с. 35].

Цю думку підтримував ще у 1836 році Р.Герман [2, с. 262]. „Пухка поверхня ґрунту (яку приймають за підґрунтя) здатна жити рослини, буває, звичайно, ними вкрита. Від вивержень, які виділяються з коріння, і від листя, що опадає, разом з висохлими залишками рослин, утворюється в ньому за допомогою гниття особливого роду речовина, що має назву гумус або чорнозем. Від цього перегною ґрунт набуває темно-бурого або навіть і зовсім чорного кольору. Отже, чорнозем є не що інше, як суміш піску, глини або рухлякового ґрунту (як підґрунтя) з більшою або меншою кількістю перегною: це відомо кожному землеробу” [3, с. 47-48].

Гіпотезу наземного походження чорнозему розвиває Еверсман, який зауважує: „останнє геогностичне утворення моря в даній місцевості є солонцюватий мергелистий мул, що становить дотепер відмінну ознаку степів; цей мул на просторах зовсім неродючих становить відслонений верхній шар; на степах же родючих він вкритий уже чорноземом. У міру того, як (морська) вода спадала, мулистий ґрунт заростав властивими йому травами, і насамперед солянками; вода тим часом продовжувала більше й більше спадати, – виникли обширні мулисті степи, які протягом віків, а можливо, й тисячоліть від рослинності, яка щорічно умирає і відновлюється, вкрились шаром туку або чорнозему”. Таким чином, ґрунт став здатним жити й інші рослини, трави почали рости розкішніше і через це саме утворення чорнозему прискорилось. Ось найпростіше і природне пояснення утворення (чорноземних) степів, які постійно зростали простором в міру того, як вода відбувала” [2, с. 352].

У 1842 році відомий геолог Гюо вважав цілком природним припущення, що гумус (у чорноземі) є результат гниття при вільному доступі повітря тіл, тварин, померлих у степах, і рослин, кілька поколінь яких змінювались на одному й тому ж місці, протягом тривалого періоду часу. Автор допускає, що ці рослини були і трав'янисті, і дерева.

Розглянувши всі гіпотези про походження чорнозему, які існували до 1852 року, автор рецензії на відому працю Петцгольда зауважує: „Чорнозем є тільки продукт простого вивітрювання ґрунтового (підґрунтя) шару, що підтверджує і відмінність його (від підґрунтя) мінерального складу, – відмінність, яку, треба чекати, ще більш підтвердять наступні дослідники. Уся відмінність чорнозему від інших, багатих перегноем ґрунтів, полягає в кількості і якості перегною... причиною чого (якісних відмін), ми гадаємо, були особливі умови (чорноземної Росії), а саме: підвищена температура, відсутність зайвої вологості і пухкий, зручний для проникнення ґрунт (підґрунтя), що сприяли гниттю органічних залишків, переважно рослин” [5, с. 12-14].

В.В. Докучаєв вказує на такі найістотніші особливості чорнозему: за своїм хімічним складом, за своєю фізичною будовою чорнозем, при нормальному положенні, всюди і постійно являє собою найтісніший генетичний зв'язок з тими гірськими породами (материнськими), на яких він залягає; як первинні (головним чином, мінеральні), так і вторинні (головним чином, легкі речовини) хімічні елементи розподілені в усіх наших чорноземах завжди за певними одноманітними законами: чим нижче в ґрунті взято зразок, тим більшою буде в ньому загальна сума елементів первинних, тим менше – елементів вторинних і навпаки; наш чорнозем на величезній території свого поширення завжди має відповідну, що не перевищує 5' (1,5 м) глибину; він всюди зберігає певну фізичну будову; він однаково залягає як на вододілах, так і по їх схилах, як на місцях високих (абсолютно), так і низьких; його ложем є породи найрізноманітніших формацій; чорнозем російських територій виявляє найщільніший зв'язок з кліматом і дикою рослинністю країни. Нарешті, наш степовий чорнозем не шаруватий і містить у собі виключно залишки наземних організмів. Ні одна з цих найістотніших властивостей чорно-

зему не може бути пояснена ні гіпотезою Ейхвальда, ні гіпотезою Палласа і Мурчисона. Все це можна пояснити тільки наземним походженням нашого чорнозему. На жаль, на цьому і закінчується пояснення прихильників наземного походження чорнозему [2, с. 358].

Гюльденштедт, Еверсман, Штукенберг і особливо Рупрехт вважали, що досліджуваний чорнозем виник виключно за участю типової степової рослинності. За неодноразовою заявою Рупрехта, ліси не могли брати і не брали ніякої участі в утворенні даного ґрунту. М.Н.Богданов, а раніше нього Паллас і Еренберг, навпаки, визнавали, що в утворенні чорнозему ліси відігравали не меншу роль, ніж рослинність степів. Дуже характерно, що на участь тварин у походженні розглядуваного ґрунту вказував (до самого останнього часу) тільки один Гюо. На думку Рупрехта, найголовнішу роль у процесі утворення російського чорнозему відігравали рослини, за словами ж Анапітова, – гірські породи, а саме ліс. Далі одні вчені (Герман) приймали, що гумус у чорноземі виник двома шляхами: через просочування зверху і гниття коріння; інші ж (Рупрехт) допускали майже виключно перший спосіб. Нарешті щодо кліматичних умов, при яких росла рослинність і відбувалися процеси її гниття, які дали початок чорнозему, то про це висловлювались Ейхвальд, Борисяк, Орт і невідомий критик Петцгольда. Перші три допускали, що при утворенні чорнозему були інша вологість і взагалі існували інші, кращі кліматичні умови для рослинності; третій вважає, що тоді у південній Росії були підвищена температура і відсутність зайвої вологості [2, с. 359].

Таким чином, у процесі розвитку наукового ґрунтознавства погляди на ґрунтоутворення пройшли певну еволюцію, було сформульовано кілька гіпотез про походження чорноземів, кожна з яких має науковий інтерес для дослідника.

1. Борисяк Н.О. О черноземе. Речь, читанная в торжественном собрании Харьковского университета 30 августа 1852 г. / Отчет о состоянии Харьковского ун-та за 1851 / 52 акад. год. / Н.Борисяк. – Харьков, 1852.

2. Герман Р. О химическом исследовании черноземных почв, для определения различных свойств их, в южных губерниях / Р.Герман // Земледельческий журнал Московского общества сельского хозяйства. – 1836. – № 5.

3. Герман Р. Химические исследования о черноземе, находящемся в южных губерниях России / Р.Герман // Земледельческий журнал Московского общества сельского хозяйства. – 1837. – № 1.

4. Докучаев В.В. К вопросу о соотношениях между возрастом и высотой местности, с одной стороны, характером и распределением черноземов, лесных земель и солонцов – с другой (1891) / В.В.Докучаев // Избранные сочинения. – М., 1949. – Т. 1.

5. Журнал министерства государственных имуществ. Библиография. – 1852-1853. – Ч. XLIV.

6. Мурчисон Р. Геологическое описание Европейской России и хребта Уральского / Р.Мурчисон, Г.Кейзерлинг / Перев. А.Озерского. – СПб. – 1849. – Ч. II.

7. Романовский Г.Д. Несколько слов о русском черноземе / Г.Д.Романовский // Горный журнал. – 1863. – Ч. I. – № 3.

8. Соболев С.С. Основные моменты творчества В.В.Докучаева / С.С. Соболев // Докучаев В.В. Избранные труды. – М.: Изд-во АН СССР, 1949.

9. Эйхвальд Э. Палеонтология России. Описание молласовой и намывной формаций России по образцам, хранящимся в музее Медико-хирургической академии. – СПб. – 1850.

ФОРМУВАННЯ ЦЕНТРІВ ДОСЛІДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ НА ТЕРЕНАХ США У ХХ ст.

Стаття висвітлює питання формування мережі осередків вивчення російської історії на території США у ХХ ст. – як суто дослідницьких центрів, так і навчальних закладів та їх підрозділів. На основі аналізу розвідок англо- й російськомовних авторів, що містять, зокрема, статистичні дані, коротко розглядаються ознаки зародження у США значного інтересу до російської історії, процес появи й розширення мережі центрів з її дослідження у ХХ ст., характер, основні риси, кількісні та якісні показники цього процесу, а також суспільно-політичні й економічні фактори, які впливали на нього протягом окресленого періоду.

Ключові слова: центр досліджень, росієзнавчий центр, американська русистика, американський історик-русист, російська історія.

Наприкінці минулого століття на пострадянському просторі розпочався й досі діє процес переосмислення ключових категорій історіографії російської історії. У зв'язку з цим врахування досвіду західних русистів, знайомство з іншою традицією наукового мислення набуває особливої ваги. Серед них помітне місце займають американські дослідники, котрі протягом ХХ ст. спромоглися сформувати потужну мережу росієзнавчих центрів у США. Під терміном «центр» маємо на увазі не лише суто дослідницькі центри, а й навчальні заклади та їх підрозділи (коледжі, інститути, університети). Висвітлення загальної картини цього процесу, на наш погляд, є необхідним компонентом студій з вивчення історіографії російської історії. Представлений нарис має на меті коротко охарактеризувати саме такий процес.

Зазначимо при цьому, що на теренах Росії досі не існує ні монографії, ні бодай цілісної статті з окресленого нами питання, а праці вчених з інших країн є нечисленними й важкодоступними для пересічного пострадянського дослідника. Тому потрібні нам відомості знаходимо у розвідках з американської русистики в цілому. Такими є, наприклад, монографії Б.І.Марушкіна [3] та Є.В.Петрова [6], а також стаття В.І.Меньковського [4], які перераховують росієзнавчі центри у США та містять статистичні дані, що дозволяють судити про їхню кількісну та якісну еволюцію. Ретроспективні огляди становлення й розвитку американського росієзнавства, які також стали нам у пригоді, більшою чи меншою мірою подають статті Дж.Бурбанк [1], М.Девід-Фокса [2], Є.В.Петрова [5], А.Рібера [7].

Отже, ознаки пробудження у США значного інтересу до Росії сягають ще 1891 р., коли заможний прихильник американського прогресивного руху (форми демократичного популізму) Ч.Р.Крейн, перебуваючи після декількох поїздок до Росії під враженням від тамтешнього стилю життя, спробував заснувати перший центр з вивчення цієї країни для боротьби з тим, що він називав невинуватим упередженням. Він створив лекторій у Чиказькому університеті, «цитаделі» прогресистів, щоб запрошувати відомих лекторів із-за кордону, таких як Т.Масарик (1901 р.) та П.Мілюков (1903 р.) [7].

© Житніков Олександр Володимирович – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Перший курс виключно з російської історії став викладатися у Гарварді 1894 р. професором А.К.Куліджем. Але, незважаючи на цей факт, на заснування у подальші роки перших професур у галузі російської мови й літератури у Гарвардському, Колумбійському та Каліфорнійському університетах, на появу групи активних дослідників-русистів та їх зв'язків з німецькими й британськими (та меншою мірою французькими) колегами, дисципліна «російська історія» як наукова спеціальність до 1914 р. фактично не існувала. У 1920-1930-і рр. вона стала поступово розвиватися, але досить повільними темпами – частково у результаті появи у США істориків-емігрантів із самої Росії, таких як М.М.Карпович (1888 – 1959), що працював у Гарварді, та Г.В.Вернадський (1887 – 1973), ім'я якого пов'язане з Йельським університетом [2, 7]. Як результат, у 1936 р. вже налічувалося 33 університети, де вивчали російську історію [6].

Участь Сполучених Штатів у Другій світовій війні серйозно позначилася на організаційному, соціальному і культурному характері американських університетів. У більшості з них були створені нові центри інтелектуального спілкування на міждисциплінарній основі; з'явилися джерела підтримки цих програм – як приватні (Рокфеллера, Форда, Карнегі), так і федеральні фонди. Значно зріс двосторонній обмін співробітниками, інформацією між університетами та урядовими установами. Перш за все, це підняло престиж й посилило вплив представників старшого покоління російських істориків-емігрантів, а також створило нові умови для деяких учених, які пережили гітлерівську окупацію в Європі та, боячись відродження комуністичних режимів у післявоєнний період, емігрували до Північної Америки. Нарешті, це сприяло появі нового покоління студентів як з другої, повоєнної, хвилі емігрантів, так і з американців за народженням, котрі за своїм походженням були пов'язані з російською культурою та мовою [7].

У перші повоєнні десятиліття зростання інтересу до історії Росії було значною мірою результатом ініціативи американських учених, чий досвід участі в урядових установах воєнного періоду переконав їх у нагальній потребі запровадити систематичне вивчення Радянського Союзу. Їхня думка ґрунтувалася на трьох основних міркуваннях: двох висловлених відкрито та одному завуальованому. Відкрито вони наголошували, по-перше, на полідисциплінарному характері програм при концентрації уваги на якому-небудь одному предметі, а по-друге, на необхідності підготовки не тільки майбутніх викладачів, науковців, а й урядових чиновників. Завуальована пропозиція, за твердженням А.Рібера, «... була унікальною в історії американської освіти: фінансові ресурси у величезних масштабах з приватних філантропічних організацій повинні були бути закачані у великі університети для задоволення суто прагматичної необхідності, що відповідала національним інтересам Сполучених Штатів як світової держави» [7]. На нашу думку, тут іде мова про існування на той час необхідності вивчення історії СРСР для його різнобічної оцінки як ідеологічного ворога на міжнародній арені.

Слід окремо зазначити й про співпрацю американських істориків-русистів з урядовими органами, що є для них давньою традицією. Вона зародилася ще на межі XIX – XX ст. завдяки історику й дипломату Ю.Скьюлеру та професору Чиказького університету, багаторічному раднику Держдепартаменту з російських справ С.Харперу. «Майже завжди, коли уряд США відчував нестачу у фахівців з Росії, він знаходив потрібних людей в академічному середовищі. Так, засновник академічного слов'янознавства у Сполучених Штатах А.К.Кулідж і Р.Лорд були запрошені на Паризьку мирну конференцію 1919 р.; А.К.Кулідж, Ф.Голдер і Г.Фішер – для роботи з місією АРА в Росії», – зазначає Є.В.Петров [6]. У роки ж Другої світової війни ці зв'язки розрослися й зміцніли – стала необхідною історична оцінка стратегічного супротивника в особі СРСР. Так, Дж.Робінсон, голова і наставник фахівців з історії Росії у Колумбійському університеті, у 1941 – 1945 рр. керував відділом стратегічної розвідки США. Декілька інших істориків працювали в управлінні стратегічних служб – попереднику ЦРУ [7]. Від фахівців з російських справ уряд досі отримує постійну і певним чином систематизовану інформацію про Росію.

Нерідко експерти, а також журналісти, які пишуть про Росію, ставали викладачами й науковими працівниками у галузі русистики. Так, Дж.Ф.Кеннан та Е.Карр прийшли в науку з дипломатичної сфери. Але є й зворотні приклади – кар'єри Г.Кіссінджера та З.Бжезинського.

Отже, спочатку новий підхід до вивчення російської історії був поширений на Гарвардський (1948 р. фонд Карнегі спонсорував відкриття Російського дослідницького центру), Колумбійський (1946 р. за допомогою фонду Рокфеллера засновано Російський інститут, тепер Гаррімановський інститут), Каліфорнійський університет у м. Берклі (Центр слов'янських та східноєвропейських досліджень) та Університет Дж.Вашингтона (Російський та східноєвропейський інститут). Протягом десятиліття вони залишалися найбільшими центрами історичної русистики й отримували значні грошові кошти для наймання нових викладачів, розширення приміщень для бібліотек і для прийому студентів. У перші десять років завдяки програмам цих університетів було підготовлено більше 400 кандидатів у маістри гуманітарних наук (з них 98 з історії), а 83 особи отримали ступінь докторів філософії (PhD), у тому числі 23 історики, переважно з Гарвардського та Колумбійського університетів [7]. Ці два заклади до середини 1970-х рр. видали близько третини дисертацій на теренах США, присвячених питанням російської історії. При цьому історики тут явно переважали над представниками інших гуманітарних дисциплін [3, 16].

Окрім зазначених вище чотирьох, хвиля інтересу до російської історії поступово охоплювала все більшу кількість інших навчальних закладів, про що побічно свідчать наведені далі цифри. За даними Є.В.Петрова, у 1850 – 1950 рр. в американських університетах було захищено близько 250 дисертацій з Росії та Радянського Союзу; з 1950 по 1963 рр. – приблизно 1000 дисертацій з тієї ж проблематики. Більшість робіт носила історичний та політичний характер, причому в багатьох випадках історична й політична наука перемежовувалися. У 1960 – 1964 рр. в американських університетах було присуджено 400 ступенів доктора філософії (PhD) з російських і радянських досліджень (взагалі присуджуються не лише філософам, але також історикам та політологам), а у 1964 – 1973 рр. – вже 2522. Щорічний приріст числа фахівців збільшився втричі, склавши на початку 1970-х рр. більше 250 чоловік [6].

Є.В.Петров також наголошує, що якщо наприкінці 1950-х рр. курси з історії Росії були в планах 50% історичних факультетів, то у 1980 р. – 77%. 228 факультетів, станом на середину 1980-х рр., мали спеціалізацію з історії Росії до 1917 р. і 230 факультетів – з історії СРСР після 1917 р. Зазначає дослідник і той факт, що лише у 1952 р. Гарвардський центр отримав від різноманітних фондів 11,8 млн. дол. США, Йельському університету було виділено 13,6, Колумбійському – 6,7, Корнельському – 6,4 [6]. На той час це були значні грошові вливання як для сфери освіти.

Станом на 1975 р., центри дослідження дореволюційної Росії та СРСР (а в їхній роботі важливе місце займали студії з історії цих двох держав) існували у Гарвардському, Колумбійському, Каліфорнійському (в м. Берклі), Йельському, Індіанському, Вашингтонському, Ніагарському, Луїзіанському університетах. Різноманітні програми з російської історії склалися у Стенфордському, Принстонському, Сіракузькому, Нью-Йоркському, Мічиганському, Пенсильванському, Корнельському, Чиказькому, Іллінойському, Піттсбурзькому та ще декількох вузах [3, 16-17].

Дані щодо конкретної кількості наукових установ, які пропонували курси російської та радянської історії, є, за нашим висновком, важкодоступними для пересічного дослідника. Відзначимо лише, що, за свідченням секретаря Американської асоціації з розвитку слов'янознавства Р.Фішера, станом на 1964 р., таких налічувалося 400 [6]. У свою чергу, В.І.Меньковський у своїй статті називає цифру «більш ніж 250», станом на 1990 р. [4, 244]. У 2000 р., зазначає він, на теренах США діяло близько 30 центрів російських і слов'янських досліджень й того ж

року програми, що виникли на базі VI статті Міжнародної освітньої програми (складової частини законодавства США), фінансували роботу 19 центрів російських, євразійських і слов'янських досліджень, у тому числі й досліджень на історичну тематику. Ці центри працюють у таких відомих навчальних закладах, як Колумбійський (Інститут Гаррімана), Корнельський (Інститут європейських досліджень, Слов'янський та Східноєвропейський центри), Джорджтаунський (Центр євразійських, російських та східноєвропейських досліджень), Стенфордський (Центр російських та східноєвропейських досліджень), Піттсбурзький (Центр російських та східноєвропейських досліджень), Гарвардський (Центр національних ресурсів для російських, східноєвропейських і центральноазіатських досліджень) університети, Університет Дж.Вашингтона (Інститут європейських, російських та євразійських досліджень), а також університети штатів Індіана (Російський і східноєвропейський інститут), Огайо (Центр слов'янських та східноєвропейських досліджень), Каліфорнія (Центр слов'янських та східноєвропейських досліджень в університеті м. Берклі), Іллінойс (Російський та східноєвропейський центр), Айова (Центр російських, східноєвропейських та євразійських досліджень), Канзас (Центр російських та східноєвропейських досліджень), Мічиган (Центр російських та східноєвропейських досліджень), Північна Кароліна (Об'єднаний центр слов'янських, євразійських і східноєвропейських досліджень в університетах Північної Кароліни у м. Чапел Хілл та м. Дюк), Техас (Центр російських, східноєвропейських та євразійських досліджень), Вірджинія (Центр російських і східноєвропейських досліджень), Вашингтон (Програма російських, східноєвропейських і центральноазіатських досліджень), Вісконсин (Центр Росії, Східної Європи та Центральної Азії) [4, 249].

Крім центрів, що входять до програми Міністерства освіти, 2000 року в Сполучених Штатах діяло не менше 14 центрів та інститутів, що вивчають російську і радянську проблематику, не оминаючи питання історичного плану. Вони одержували підтримку від різних державних та приватних організацій і грали серйозну роль в академічному середовищі США. Серед них слід відзначити Інститут вивчення конфліктів, ідеології та політики Бостонського університету, Центр політичних і стратегічних досліджень у м. Чеві Чейз, штат Мерленд, Інститут порівняльних і міжнародних досліджень Університету Еморі (російські та східноєвропейські дослідження), Центр російських та євразійських досліджень інституту міжнародних досліджень Монтре, Російський та євразійський центр підрозділу досліджень національної безпеки корпорації RAND, Центр російських, центральноєвропейських та східноєвропейських досліджень Університету штату Нью-Джерсі, Центр європейських та російських досліджень Каліфорнійського університету в м. Лос-Анджелес, Центр вивчення Росії і Радянського Союзу Каліфорнійського університету в м. Ріверсайд, Центр східноєвропейських, російських та євразійських досліджень Чиказького університету, Центр російських та східноєвропейських досліджень Орегонського університету, Центральноєвропейський і східноєвропейський центр Теннесійського університету, Інститут Кеннана при Центрі В.Вільсона в м. Вашингтон, Рада російських та східноєвропейських досліджень у Йельському університеті [4, 250].

У США зберігаються значні за обсягом бібліотечні колекції й архівні зібрання документів, що відносяться до Росії царської та революційної епох, – зокрема, у Бібліотеці Конгресу (Вашингтон), у Відділі слов'янських мов Нью-Йоркської публічної бібліотеки, у Бахметєвському архіві Колумбійського університету і в Гуверовському інституті війни, революції та миру Стенфордського університету [2, 6].

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що перші програми й центри дослідження російської історії на теренах США почали з'являтися ще наприкінці XIX ст., але до Другої світової війни цей процес у кількісному та якісному відношенні проходив досить поміркованими темпами. Він набрав обертів лише у післявоєнний час, коли дослідницькі центри отримали значні урядові й приватні грошові

дотації, відчули зростання інтересу до дисципліни «російська історія» з боку держави, академічних кіл та простих студентів. Така тенденція тривала принаймні до кінця XX ст. і продовжується донині.

1. Бурбанк Дж. Новые течения в американской историографии о России: власть и культура / / Исторический ежегодник. – Омск, 1997. – С. 61-68. – Режим доступа: <http://www.omsu.omskreg.ru/histbook/articles/y1997/a060/article.shtml>
2. Дэвид-Фокс М. Введение: отцы, дети и внуки в американской историографии царской России // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология / Сост. М.Дэвид-Фокс. – Самара: Самарский университет, 2000. – С. 5-47.
3. Марушкин Б.И. История и политика. Американская историография советского общества. – М.: Прогресс, 1975. – 352 с.
4. Меньковский В.И. Англо-американская руссика и советика на рубеже XX – XXI вв. // Праці гістарычнага факультэта: Навук. зб. – Вып. 1. – Мінск: БДУ, 2006. – С. 243-255.
5. Петров Е.В. Основные этапы становления и развития в университетах США типового направления «American Research on Russia» // Проблемы славяноведения: Сб. науч. статей и материалов. – Вып. 2. – Брянск: БГПУ, 2000. – С. 165-175.
6. Петров Е.В. «Русская тема» на Западе: словарь-справочник по американскому руссиеведению. – СПб.: РТА им. В.Б.Бобкова, 1997. – 172 с. – Режим доступа: <http://petrov5.tripod.com/Index.htm>
7. Рибер А. Изучение истории России в США // Исторические записки. – 2000. – № 3 (21). – С. 65-104. – Режим доступа: <http://nature.web.ru/db/msg.html?mid=1185860&s=>

Статья освещает вопрос формирования сети центров изучения российской истории на территории США в XX в. – как исключительно исследовательских центров, так и учебных заведений и их подразделений. На основе анализа разведок англо- и русскоязычных авторов, содержащих, в частности, статистические данные, коротко рассматриваются признаки зарождения в США значительного интереса к российской истории, процесс появления и расширения сети центров по ее изучению в XX в., характер, основные черты, количественные и качественные показатели этого процесса, а также общественно-политические и экономические факторы, влиявшие на него на протяжении очерченного периода.

Ключевые слова: центр исследований, руссиеведческий центр, американская русистика, американский историк-русист, российская история.

The article highlights the problem of forming the network of Russian history research centers in the USA in the XXth century – both pure research centers and educational institutions and their departments. The origin of significant interest in Russian history in the USA, the process of emergence and expansion Russian history research centers network in the XXth century, the character, main traits, quantitative and quality indices of this process, as well as social and political and economic factors that influenced the one during the period delineated are viewed based on the analysis of English- and Russian-speaking authors' studies, containing, particularly, statistical data.

Keywords: research center, Russian studies center, American rusistics, American historian-rusist, Russian history.

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ ЧЕРНІГОВА

У статті розкрито історико-архітектурний потенціал міста Чернігова, ступінь наукової розробки даної теми, висвітлено значення історико-архітектурної та культурної спадщини для подальшого розвитку міста.

Ключові слова: історико-архітектурний потенціал, історико-архітектурна та культурна спадщина, історична домінанта міста, ландшафтно-містобудівний комплекс, рекреація.

Постановка проблеми. Україні притаманна своєрідна та цікава містобудівна культура. Вона налічує понад півтори тисячі років. Нині в Україні є 422 міста, більше 900 селищ міського типу та близько 28 тисяч сіл. І практично в кожному населеному пункті є об'єкти, котрі мають історико-архітектурну, містобудівну, художню або іншу культурну цінність, що викликає специфічні проблеми в умовах розвитку цих поселень [7, 2-4].

Останнім часом значно зростає інтерес до вивчення історичних міст, їх архітектурно-планувальних особливостей, залежності образу населеного пункту від конкретних історико-архітектурних, містобудівних, культурних традицій, які впливали на їх формування, а сьогодні значною мірою визначають особливості подальшого розвитку. Історичні центри привертають увагу насиченістю подій, фактів, об'єктів, історико-архітектурним потенціалом, невичерпним культурним фондом сформованого архітектурного середовища. Яскравим прикладом цього є древнє місто Чернігів. Одним з найважливіших питань сучасної архітектурної та містобудівної науки і практики є питання збереження своєрідності в процесі розвитку історичних міст і Чернігова зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Місто як історично складений архітектурно-урбаністичний феномен притягає широке коло дослідників починаючи з середини XIX ст. [2, 113-115]. Особливості охорони, регенерації, модернізації історичних міст, проблеми організації та оптимізації їх архітектурного середовища найповніше висвітлені в роботах М. Бевза, О. Беккера, В. Вечерського, Є. Водзинського, М. Кудрявцева, Т. Кудрявцевої, В. Лаврова, Г. Логвіна, Н. Баранова, Л. Кулаги, А. Іконнікова, М. Бархіна, В. Лук'яненко, Н. Мірошник, Л. Скорик, О. Олійник, Т. Товстенко, А. Щенкова, Н. Дьоміна, В. Єжова, Г. Лаврика, В. Мироненко, Б. Мержанова, В. Тимохіна, І. Фоміна та інших.

Здійснено також цілий ряд досліджень, присвячених естетиці міського середовища та містобудівній композиції, проблемам збереження своєрідності історичних міст. Це роботи М. Бархіна, К. Лінча, Л. Соколова, О. Маслова, В. Лаврова, А. Мардера, Т. Устенко, О. Фоменко, В. Шимка тощо.

Безпосередньо в Україні історичні міста досліджували: М. Андрющенко, Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк, Б. Колосок, О. Кондратенко, Г. Логвин, І. Могитич, Ю. Нельговський, Б. Посацький, Л. Прибега, П. Ричков, А. Рудницький, Є. Тиманович, В. Тимофієнко, Т. Трегубова, Т. Устенко, М. Цапенко та інші [3, 242-253].

© Ходарченко Наталія Василівна – аспірантка Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури.

Ступінь наукової розробки проблеми збереження історико-архітектурної спадщини та індивідуальних якостей Чернігова не можна назвати задовільним, хоча Чернігів і його пам'ятки згадуються у багатьох публікаціях. Найбільший внесок у дослідження чернігівських архітектурних пам'яток здійснили такі вчені: на початку XIX ст. – історики В. Домбровський, М. Марков; з середини XIX ст. – А. Шафонський, Д. та П. Іловайські; на початку XX ст. – архітектори А. Яригін, Г. Лукомський, історики Д. Дорошенко, М. Грушевський, П. Смолічев, археолог М. Макаренко.

У 30-і роки XX ст. культуру Чернігова активно вивчав і акцентував значення міста як визначного туристичного центру викладач педінституту С. Баран-Бутович [1]. Після визволення міста від німецько-фашистських загарбників у Чернігові декілька років жив і працював архітектор з Москви П. Барановський, який реставрував П'ятницьку церкву.

Значно активізувалась робота з вивчення архітектури Чернігова у 50-60-х роках XX ст. У місті жили і працювали, брали активну участь у архітектурно-археологічних дослідженнях учені Б. Рибаків, В. Богусевич, Н. Холостенко, Г. Логвин, І. Ігнаткін.

Картографію Чернігова у 70-х рр. XX ст. активно вивчала дослідниця Л. Пляшко, а 80-90-і рр. відзначені активною науковою та пам'яткоохоронною діяльністю архітектора А. Карнабіди, який послідовно виклав історію планування та забудови Чернігова, розглядав можливі шляхи перетворення його архітектурно-планувальної структури з урахуванням пам'яток архітектури, акцентував увагу на дедалі зростаючому рекреаційному характері Чернігова як міста-заповідника [5].

У 90-х роках минулого століття архітектуру Чернігова досліджував В. Віроцький. Плідну наукову діяльність з вивчення історії та культури м. Чернігова на початку XXI розгорнули сучасні дослідники А. Адруг, С. Леп'явко, О. Коваленко та інші.

Метою даної статті є висвітлення значення історико-архітектурної спадщини Чернігова для подальшого розвитку міста.

Виклад основного матеріалу. Висока культурна, історико-художня цінність Чернігова, його насиченість мистецькими фактами і подіями, історико-культурними об'єктами, концентрованість сформованого архітектурного середовища визначають особливий інтерес до питань розвитку історичного міста. Глибинна та всебічна оцінка архітектурної спадщини, індивідуальних якостей дозволяє перейти від вирішення питання збереження до розвитку того цінного і неповторного, що протягом віків визначало його своєрідність.

У контексті нашого дослідження слід детальніше зупинитися на визначенні основних аспектів формотворення сучасного образу Чернігова і можливостей його подальшого розвитку.

Поділяючи точку зору Є. Водзинського та Л. Соколова [3; 8], зазначимо, що особливості та загальний образ міста визначають взаємопов'язані складники його побудови і сприйняття:

- * історико-культурні традиції формування та розвитку;
- * визначні споруди й ансамблі;
- * ландшафтні міські простори, природні складники довкілля, особливості міського пейзажу, панорамного розкриття міста;
- * соціально-функційний профіль міста.

Їх ретельний аналіз дозволить зафіксувати так звану формулу своєрідності міста, що значною мірою здатна визначити характер його подальшого розвитку.

Чернігів – давньослов'янське місто, разом з Києвом і Новгородом вважається скарбницею давньоруської архітектури. За часи свого 1300-річного розвитку воно накопичило потужний етнографічний, культурний, історико-архітектурний потенціал. Враховуючи визначне історико-культурне значення міста, 22 квітня 1946 року Комітет у справах архітектури при Раді Міністрів СРСР включив його до складу трьох найви-

значніших історичних міст України (нарівні з Києвом і Львовом) [4]. Нині Чернігів посідає гідне місце у списку 115 міст країни, що мають статус історичних [9].

Науковці не без підстав вважають, що розвиток міста відображає основні етапи історії України (це доба Київської Русі, період Гетьманщини, входження до складу Російської імперії, радянський період).

Як свідчать археологічні дані, формування міста почалося в кінці VII ст. Перші укріплення з валу і рову, які згодом утворили Чернігівську фортецю, були збудовані на пагорбі при впадінні річки Стрижня у Десну [5].

З кінця IX ст. місто увійшло до складу Київської Русі, складалося з укріпленого городища і неукріплених селищ. На початку XI ст. з прийняттям християнства розпочався період кам'яного будівництва. Заклалася радіально-кільцева схема забудови міста, річка Стрижень поступово стає його внутрішньою артерією. На той час воно вже складалося з князівського центру – Дитинця, Окольного града, Третьяка, посаду Передгороддя, а також Подолу [6].

У XI-XIII ст. було закладено найвизначніші храми Чернігова: Спаський собор (1031-1036 рр.), який є першою святиною Чернігова та найдавнішою пам'яткою архітектури Київської Русі, що дійшла до нашого часу; Борисоглібський собор (1120 р.); Успенський собор Єлецького монастиря; Іллінську церкву Антонієвих печер; П'ятницьку церкву та ін. [5]. Монументальні споруди стали домінуючими та сформували основні композиційно-просторові зв'язки, а панорама міста отримала глибинний розвиток (Схема 1).

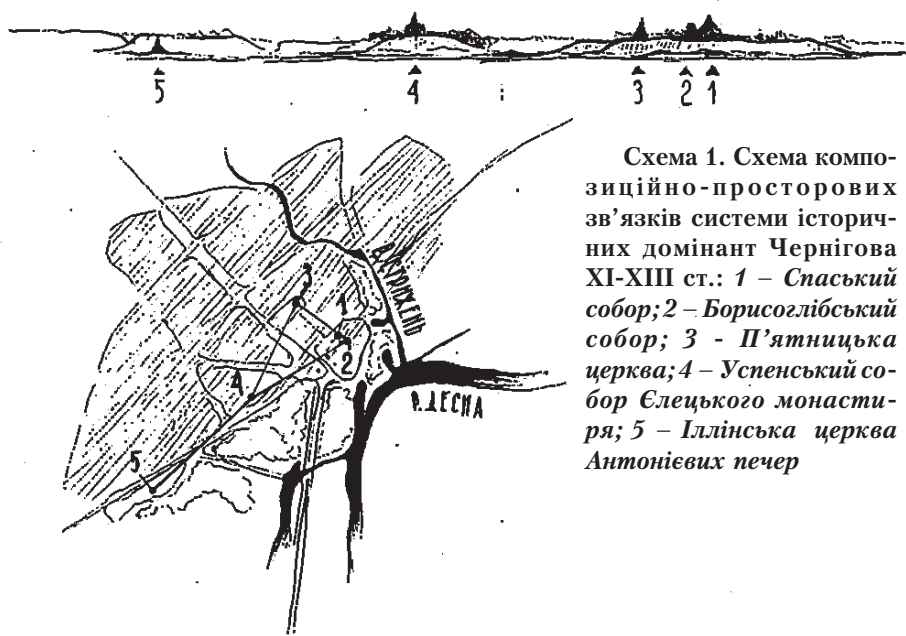
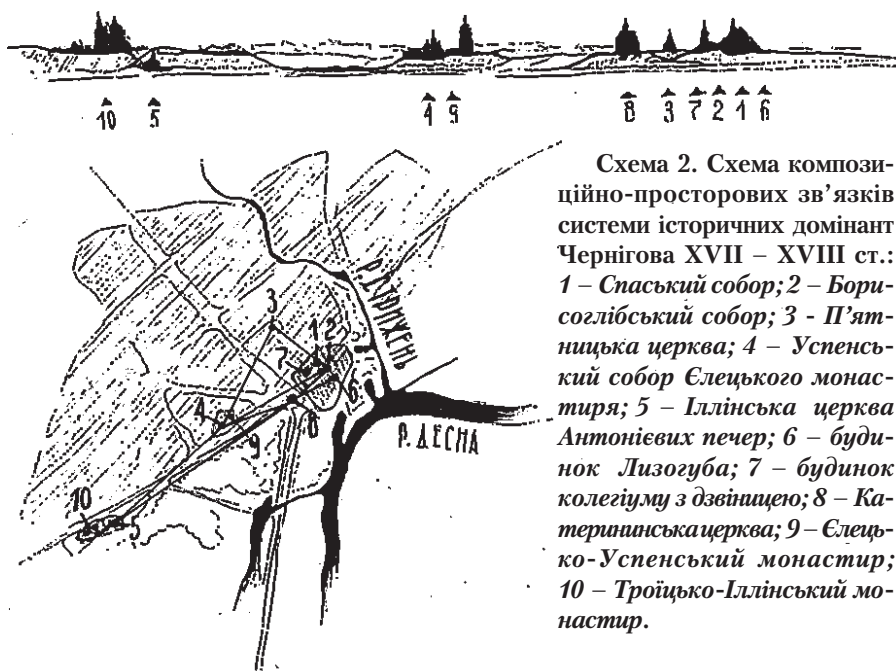

Схема 1. Схема композиційно-просторових зв'язків системи історичних доміант Чернігова XI-XIII ст.: 1 – Спаський собор; 2 – Борисоглібський собор; 3 – П'ятницька церква; 4 – Успенський собор Єлецького монастиря; 5 – Іллінська церква Антонієвих печер

У XVII – XVIII столітті, за козацької доби, на вершині Болдиних гір склався архітектурний комплекс Троїцько-Іллінського монастиря; розбудовувався Єлецько-Успенський монастир; було споруджено Катерининську церкву, будинок Лизогуба, будинок колегіуму з дзвіницею, які завершили формування доміантного ансамблю історичного ядра. Ці архітектурні комплекси доповнили сформовані раніше композиційно-просторові зв'язки і, таким чином, визначили систему історичних та висотних доміант міста, яка існує і до сьогодні (Схема 2). Після ліквідації Чернігівської фортеці (кінець XVIII ст.) вали та інші земляні укріплення було знесено, і на їхньому місці виник новий центр з адміністративними будинками, сформувалася торгова площа (сучасна Красна площа).

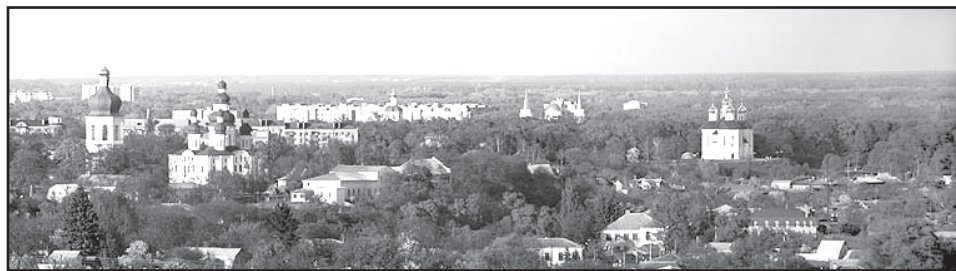
Відповідно до містобудівної практики початку XIX ст. у давню радіально-

кільцеву схему центральної частини Чернігова були включені фрагменти регулярного планування [5], яке збереглося до наших днів.

Як свідчать документи, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області, в 20-х роках XX століття проводилася інтенсивна реконструкція міста, особливо його центру. Швидка урбанізація і формування сучасного міського середовища відбулися в післявоєнні часи [4].

Як уже зазначалось, важливими складниками побудови і сприйняття міста є природні особливості довкілля. Неповторні ландшафти Чернігова (мальовничі схили Болдиних та Єлецьких пагорбів; басейни рік Десни та Стрижня; своєрідність озеленення) не тільки зумовили чисельні особливості історичного планування, забудови, просторової композиції, а й відіграли активну роль у формуванні пейзажу міста, виявили точки, осі, фронти і зони його огляду та цінні види, перспективи, панорами і силуети (Рис. 1).

Рис.1 Панорама Чернігова.

Важливою особливістю Чернігова є те, що у самому центрі міста, в його історичному ядрі, багатий ландшафт зв'язав основні природні компоненти – рельєф, водойми і рослинність – в єдину систему. А у поєднанні з архітектурно-просторовим середовищем сформувався неповторний ландшафтно-містобудівний комплекс.

Узагальнюючи вищезазначене, можна визначити три основні складові історико-архітектурного потенціалу Чернігова:

* унікальний ландшафт;

* специфіка поєднання стародавньої планувальної структури з планувальними новаціями XIX-XX ст.;

* концентрація значної кількості видатних історико-архітектурних пам'яток на локальній території міського ядра, в межах комфортних пішохідних зв'язків (до 1600 м).

Сьогодні, коли місто втратило своє значення потужного промислового центру, одночасно зберігаючи роль транспортного і торгового осередку на перетині шляхів з Росією і Білоруссю, можна передбачати, що саме історико-архітектурний і культурний потенціал міста стає специфічною містобудівною базою для його розвитку в нових соціально-економічних умовах.

Архітектурну спадщину, що сформувала композиційно завершене історичне середовище міста, його неповторність та унікальність можна вважати стимулом для потужної рекреаційно-туристичної індустрії.

Висновки. Ефективність вирішення проблем перспективного розвитку Чернігова як одного з найвизначніших історичних міст України має значення не лише для збереження його історико-архітектурної неповторності, а й загальноукраїнської історії та культури.

Критеріями, що визначають індивідуальність та потенціал міста, є перш за все історико-культурні традиції його формування та розвитку; визначні споруди й ансамблі; ландшафтні складники довкілля; соціально-функціональний профіль міста.

Дослідивши історико-архітектурні аспекти формування Чернігова та проаналізувавши його сучасний стан, можна наголошувати на дедалі зростаючому культурно-рекреаційному характері подальшого розвитку міста. В умовах його високої історичної та культурної інформативності першорядними стають пізнавально-культурні, естетично-інформаційні та туристичні аспекти рекреації.

1. Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій / Баран-Бутович С. – Чернігів, 1931. – 54 с.

2. Бевз М. Збереження історико-містобудівної спадщини: актуальні завдання сьогодні / Бевз М. // Резерви прогресу в архітектурі та будівництві. Вісник ДУЛП. – № 278. – Львів: ДУ „Львівська політехніка”, 1994. – С. 113–115.

3. Водзинський Є. Питання охорони своєрідності історичних міст України / Водзинський Є. // Архітектурна спадщина України: 2. Національні особливості архітектури народу України / за ред. д-ра мистецтвознавства В. Тимофійенка. – К., 1995. – С. 242-253.

4. ДАЧО: Ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 13; Ф. Р-591, оп. 1, спр. 821, арк. 1; Ф. Р-792, оп. 1, спр. 728, арк. 37, 46-61; Ф. Р-15, оп. 1, спр. 292, арк. 23; Ф. Р-65 оп. 1, спр. 620, арк. 140-142; Ф. Р-90, оп. 1, спр. 1, арк. 5-6, 54-60, 108, 131, 254; Ф. Р-1046, оп. 1, спр. 13, арк. 3, 55-57, 101; Ф. Р-90, оп. 3, спр. 89, арк. 90; Ф. Р-1046, оп. 1, спр. 121, арк. 143, 174; Ф. Р-1046, оп. 1, спр. 123, арк. 281.

5. Карнабіда А. А. Чернігів: архітектурно-історичний нарис / Карнабіда А. А. – К.: Будівельник, 1980. – 126 с.

6. Кузнєцов Г. О. Вал від давніх часів до сьогодення / Кузнєцов Г. О., Руденок В. Я. – Чернігів: Десянянська правда, 2002. – 14 с.

7. Писковский Ю. И. Восстановить, воссоздать, сберечь / Ю. И. Писковский // Строительство и архитектура. – 1986. – № 4. – С. 2-4.

8. Соколов Л. Сохраним своеобразие исторических городов / Соколов Л. – М.: Стройиздат, 1992. – 352 с.

9. Школьный В. Чернігів : фотоальбом / Школьный В., Кузнєцова Н. – К.: Мистецтво, 1990.

В статье раскрыт историко-архитектурный потенциал города Чернигова, степень научной разработки данной темы, отражено значение историко-архитектурного и культурного наследства для последующего развития города.

Ключевые слова: историко-архитектурный потенциал, историко-архитектурное и культурное наследство, историческая доминанта города, ландшафтно-градостроительный комплекс, рекреация.

The historical and architectural potential of the town of Chernihiv, the degree of this theme scientific working out have been discovered in the article; the meaning of the historical and architectural and cultural heritage for the further development of the town has been reflected there.

Key-words: historical and architectural potential, historical and architectural and cultural heritage; historical dominant of the town; landscape and townplanning complex; recreation.